

BALTŲ RELIGIJOS IR MITOLOGIJOS ŠALTINIŲ POBŪDIS

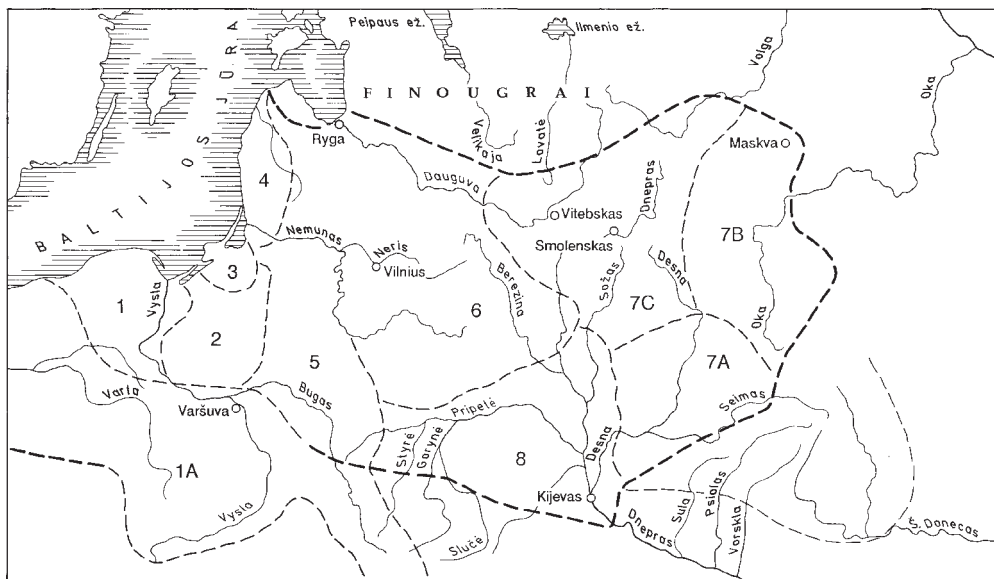
Senosios baltų religijos ir mitologijos tyrimą visų pirma apunkina specifinis jos šaltinių pobūdis. Beveik nėra išlikusių autentiškų baltų mitų ir ritualų sąvadų (kaip indų), nėra nei literatūriškai perpasakotų mitų (kaip graikų), nėra pačių senųjų baltų parašytų traktatų, kuriuose būtų apmąstyta jų religijos ir mitologijos esmė, atskirų mitų ir ritualų prasmė (kaip šiaurės germanų, graikų ir kitų). Žodžiu, nėra išlikusių autentiškų pirminių šaltinių, iš kurių aiškiai matytum, kokius dievus senovės baltai garbino, kokios šių dievų garbei buvo atlikinėjamos apeigos, kokios buvo jų mitinės pažiūros į gamtą ir visuomenę. Visa tai tyrinėtojai turi rekonstruoti iš daugelio įvairioms epochoms priklausančių, skirtingą funkciją gyvenime atliekančių šaltinių. Nepakeičiamas BRM šaltinis yra pačios baltų kalbos (ypač mitinę prasmę išlaikę idiomatiniai posakiai, žodžiai, vietovardžiai, asmenvardžiai ir kt.), tautosaka (labiausiai kai kurios archajiškos dainos ir pasakos, sakmės ir padavimai, patarlės ir priežodžiai, mįslės ir užkalbėjimai), kalendoriniai ir šeimos papročiai, tikėjimai, burtai ir prietarai, choreografija, vaizduojamasis ir taikomasis liaudies menas, architektūra – visa dvasinė ir materialinė liaudies kultūra. Svarbi ir tradicinė kultūra tų tautų, kurios yra išikūrusios baltų anksčiau gyventose vietose (baltarusių, ukrainiečių, rusų, lenkų, vokiečių ir kitų) ir perėmusios nemažą jų papročių, tikėjimų ir apskritai visos jų mitinės pasaulėjautos elementų. Tačiau baltų kalbos, tautosaka, papročiai, tautodailė, gyvuodami ištisus šimtmečius, nuolat kito kintant pačiai baltų visuomenei ir buvo smarkiai veikiami kaimynų. Todėl iš šių šaltinių rekonstruoti BRM faktai stokoja konkretumo, sunku nustatyti jų amžių, kartais net etninę priklausomybę, dažnai juos tenka tikrinti pagal rašytinių BRM šaltinių duomenis, kurie, nors ir nebūdami visapusiškai informatyvūs (neapima visų senųjų baltų gyventų sričių ir visų jų istorijos periodų, nėra užfiksavę daugelio jų garbintų dievų bei žemesnio rango dievybių, neatspindi kai kurių apeigų ir mitinės pasaulėjautos niuansų), vis dėlto yra patikimiausias kelrodis. Iš jų daugmaž galima matyti, su kokio istorijos laikotarpio ir kokiame geografiniame areale gyvenančių baltų religija bei mitologija jie yra susiję, o žinant šaltinio autoriaus pasaulėžiūrą, jo vartojamų sąvokų turinį, apytikriai galima suprasti, apie kokius BRM reiškinius kalbama, nors kartais jie ir nevadinami savo tikraisiais vardais. Kita vertus, rašytiniai šaltiniai irgi kelia problemų jų skelbėjams bei tyrinėtojams.

Pati bendriausia ir sunkiausia išsprendžiama yra rašytinių šaltinių *patikimumo* problema. Patikimesni, atrodo, turėtų būti tie šaltiniai, kurie buvo rašyti dar

tebesant gyvai BRM sistemai, nes jų autoriai iš pirmų lūpų galėjo viską sužinoti. Tačiau gaila, kad tie šaltiniai buvo rašyti ne pačių baltų, o kitataučių, kurie ne visada gerai buvo su BRM susipažinę ir svarbiausia – išpažino kitas religijas (buvo dažniausiai krikščionys), dėl to į baltų religiją žiūrėjo kaip į priešišką, manė reikiant su ja kovoti ir iš tiesų kovojo. Todėl jų informacija negalėjo būti objektyvi: jie visai stengėsi suniekinti BRM, parodyti ją kaip barbarišką, „velnio išmonę“. Patys baltai apie savo senąją religiją ir mitologiją daugiau pradėjo rašyti tik reformacijos ir kontrreformacijos laikais (XVI–XVII a.), kai ši religija bei mitologija jau buvo gerokai primiršta. Rašantieji baltai anuo metu jau irgi buvo krikščionys ir į savo tėvų išpažintą religiją žiūrėjo priešiška, kovojo su ja ir jos likučius, kaip pagoniškus, stengėsi išnaikinti. Tiesa, Renesanso laikais BRM pradėjo domėtis mokslo žmonės, tačiau daugiausia tai buvo kitataučiai, kuriems ir tie pavieniai BRM likučiai ne visada gerai buvo pažįstami. Todėl į daugumą rašytinių šaltinių reikia žiūrėti *kritiškai*. Kritiškas požiūris reikalingas ir dėl to, kad daugelis šių šaltinių yra *kompilaciniai*.

Jau nuo „istorijos tėvo“ Herodoto laikų Europos istoriografijoje išgalėjo tradicija, rašant apie bet kokį reiškinį, suminėti viską, kas apie jį žinoma, ne visada nurodant šaltinius. Taip buvo daroma ir rašant apie BRM. Atskirti, kuri informacija yra paimta iš pirmų, o kuri iš antrų rankų, labai sunku. Norint padėti skaitytojams nors apytikriai suvokti spausdinamų šaltinių vertę, kiekvieno jų anotacijoje apibūdinamas šaltinyje esančios mitinės informacijos patikimumas, nurodoma, kiek tai įmanoma, kas iš ko imta. Anotacijos rašytos remiantis ankstesniais ir dabartiniais baltų bei kitų indoeuropiečių mitologijos tyrimais. Tačiau daugelio šaltinių įvertinimas nėra galutinis ir negincijamas. Norint giliau ir įvairiapusiškiau juos įvertinti, reikia nuodugniau patyrinti tiek pačius šaltinius, tiek visą BRM.

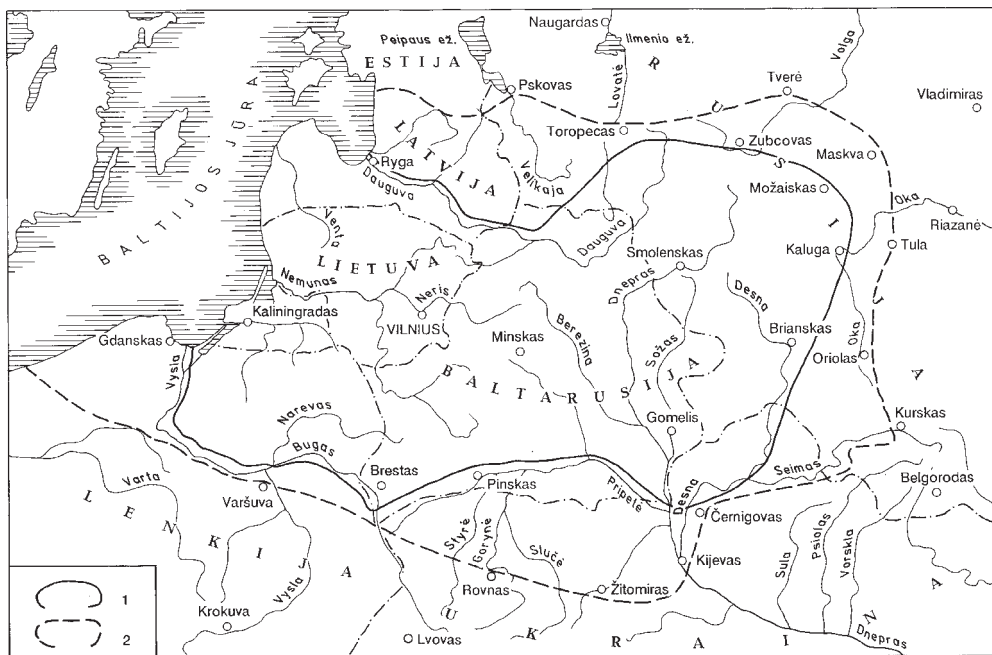
Kita svarbi su rašytiniais šaltiniais susijusi problema – kaip teisingai „perskaityti“ ir suvokti juose esančią mitinę informaciją. Rašytiniai šaltiniai, ypač ankstyvieji, yra labai glausti, juose tik paminimi pavieniai mitiniai personažai, mitų ar apeigų nuotrupos; personažai kartais vadinami iškreiptais arba iš viso nebaltiškais vardais. Norint gerai suprasti mitinę informaciją ir ypač iš jos atkurti visą BRM sistemą, reikia kruopščiai išstudijuoti kitus BRM šaltinius ir jų duomenis lyginti su indoeuropiečių religijos bei mitologijos tyrimų rezultatais. Šio leidinio rengėjams visų pirma rūpėjo šaltinius paskelbti, o ne juos tirti. Todėl nebuvo stengtasi analizuoti ir sisteminti visų juose esančių duomenų. Tai – būsimų tyrimų uždavinys. Šiame leidinyje daugiau kreipta dėmesio į problemiškus, ypač į keliančius abejonių, mitinės informacijos vertinimus, nurodant kitų mokslininkų nuomones, pateikiant savą, naujausiais tyrimais pagrįstą požiūrį.

Baltų genčių paplitimo teritorija apie V amžių pr. Kr.: 1 – antropomorfinių urnų sritis, 1A – varpinių kapų sritis (migracija iš 1); 2 – Vakarų Mozūrija, 3 – Sembos–Notangos, 4 – kuršių, 5 – sūduvių (jotvingių) Rytų Mozūrijoje, 6 – brūkšniuotosios keramikos, 7 – Dnepro aukštupio bei Volgos–Okos aukštupio piliakalnių kultūra ir keli jos variantai (A – Nikolo Leniveco, vėliau – Juchnovo, B – Okos, C – Dnepro–Dauguvos), 8 – Milogrado.

Žemėlapis iš leidinio: M. Gimbutienė, *Baltai priešistoriniais laikais*, Vilnius, 1985, p. 66

Seniausios žinios apie baltus ir jų religiją bei mitologiją yra iš penktojo šimtmečio prieš Kristų. Baltai tuomet užėmė didelį plotą tarp Baltijos jūros vakaruose ir Volgos bei Okos aukštupių rytuose, tarp Dauguvos šiaurėje ir Vyslos, Pripetės pietuose (Zinkevičius, 1984 b, 147–158; Gimbutienė, 1985, 56–69; *Lietuvių etnogenezė*, 1987, 47–69, 82–100). Kai kurių tyrinėtojų manymu, baltų gyventa ir už šios teritorijos ribų; jiems priskiriama už Vyslos esanti antropomorfinių urnų sritis, iš dalies ir varpinių kapų sritis tarp Pamario ir Dnestro pietuose, Juchnovo kultūra rytuose (Gimbutienė, 1985, 66; *Lietuvių etnogenezė*, 1987, 87–88, 95; žr. žemėlapi šiaame puslapyje). Baltiškų vietovardžių pasitaiko į šiaurę iki Pskovo, Tverės, į rytus – iki Maskvos, Tulos, Kursko; į vakarus – iki Persantės upės, o kai kurių kalbininkų, pavyzdžiui, Hermanno Schallio teigimu, – net už Oderio iki pat Elbės (Zinkevičius, 1984 b, 147–151; *Lietuvių etnogenezė*, 1987, 47–52; žr. žemėlapi 25 puslapyje). Žinių apie šio

Baltų kilmės hidronimijos paplitimas: 1 – plotas, kuriame gausu baltiškų hidronimų, 2 – plotas, kur baltiškų hidronimų nedaug ir dalis abejotini.

Žemėlapis iš leidinio: Z. Zinkevičius, *Lietuvių kalbos istorija*, t. 1: *Lietuvių kalbos kilmė*, Vilnius, 1984, p. 149

laikotarpio baltus paliko pietinių Europos tautų (graikų, romėnų) istorikai, geografs, kurie domėjosi gentimis, gyvenusiomis anuo metu mažai težinomoje tolimojoje šiaurėje. Kartais visos tos pietiečiams mažiau žinomos gentys buvo vadinamos bendru hiperborėjų vardu, su kuriais, kaip teigia mitai, graikai bičiuliavęsi (į Delo salą, pasak mito, iš hiperborėjų krašto, bijodama deivės Heros keršto, pasivertusi vilke, atbėgusi dievų Apolono ir Artemidės motina Lėtoja; iš hiperborėjų krašto į Delfus vis būdavusios siunčiamos aukos) (Лосев, 1957, 258; Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, 264-266). Kartais senovės autoriai išskirdavo ir pavienes gentis. Ypač daug įvairių genčių, gyvenančių į šiaurę nuo graikų ir romėnų, išvardijo graikų istorikas Herodotas, romėnų istorikai Pomponijus Mela, Kornelijus Tacitas. Tarp jų, be abejo, pasitaiko ir baltiškų genčių pavadinimų, tačiau išskirti juos be galo sunku. Pagal išgalėjusią tradiciją baltais laikomi Herodoto, Pomponijaus Melos minimi neurai, Tacito

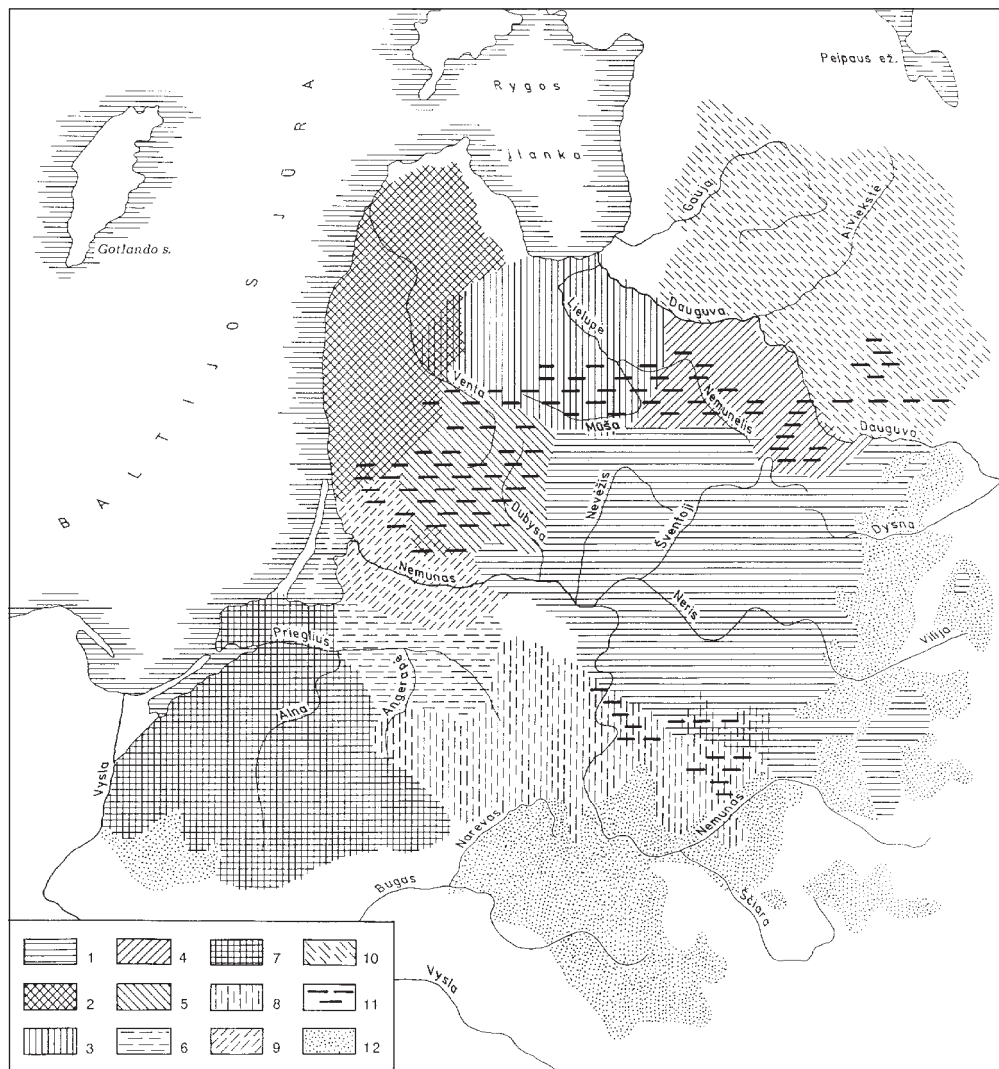
aisčiai. Tačiau kai kurie mokslininkai mano baltais buvus ir Herodoto minimus budinus, melanchlenus, gelonus, getus (Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, 346-347, 350-355, 357-360; Kabelka, 1982, 19–21; Zinkevičius, 1984 b, 145–147; Gimbutienė, 1985, 13–15). Specialiai ištirti reikėtų ir *sauromatų* (vėlyvosios Antikos laikais – *sarmatų*) termino vartojimą, nes Europos istoriografijoje šiuo terminu kartais buvo vadinamos visos į šiaurę nuo Vyslos gyvenančios gentys. Remiantis dabar turimais archeologijos, kalbotyros, mitologijos ir kitų mokslų duomenimis, reikėtų iš naujo patyrinti Herodoto ir Tacito aprašytųjų genčių etninę priklausomybę. Kol ši problema nėra galutinai išspręsta, dalis duomenų apie tų genčių tikėjimus šiame leidinyje spausdinama nurodant, kad tų genčių etninė priklausomybė yra problemiška; ypač stengtasi pateikti duomenis, kurie yra ir kituose BRM šaltiniuose.

Seniausia informacija apie BRM imta ne iš pačių liudininkų lūpų. Tų pranešimų autoriai nėra buvę baltų kraštuose, tačiau buvo gerai susipažinę su baltų kaimynais (Herodotas – su skitais, Tacitas – su germanais), kurių papročius ir tikėjimus gan plačiai aprašė ir iš kurių galėjo gauti tikrų duomenų apie baltus. Jų žinios visų pirma įdomios tuo, kad susijusios su pačiais pietrytiniais, arčiausiai skitų, ir pačiais pietvakariniais – arčiausiai germanų gyvenusiais ir su jais sumišusiais baltais, kuriuos vėliau kitos gentys asimiliavo. Be to, tai patys seniausi BRM paminėjimai.

Nors seniausių šaltinių autoriai garbino kitus dievus negu jų aprašomos gentys, tačiau jiems buvo būdinga religinė tolerancija, jie nesistengė suniekinti kitų genčių religijos, o siekė ją suprasti ir aprašyti. Šiuo požiūriu jų žinios apie kitų genčių, tarp jų ir baltų, religiją bei mitologiją yra objektyvios. Tačiau jos (ypač Herodoto ir Pomponijaus Melos) iki šiol dar mažai tėra panaudotos BRM tyrimui.

Silpstant Antikos valstybėms, kuriose klestėjo istorijos, geografijos ir kiti mokslai, silpo ir domėjimasis šiaurės kraštais, kur gyveno baltai. Todėl per ištisus šimtmečius po Kristaus mažai tepasirodė naujos informacijos apie baltų gyvenimo būdą ir tikėjimus. O tai buvo jų klestėjimo laikai, vadinamasis „aukso amžius“.

Baltų ir jų kaimynių genčių papročiais ir tikėjimais vėl imta domėtis I tūkstantmečio pabaigoje, kai Vakarų ir Šiaurės Europoje išsigalėjo Danijos ir Švedijos, o Rytų Europoje – Rusios valstybės. Joms vis dažniau tekdavo susidurti su netoli esančiais baltų kraštais. Su jais buvo draugaujama, prekiaujama, o neretai ir kariaujama. Baltų užimamas plotas tada jau buvo gerokai sumažėjęs, nes visas jų rytines žemes buvo užėmę iš pietų atsikėlę slavai (žr. žemėlapi 27 puslapyje). Baltais susidomėta moksliniais, pažintiniais tikslais, kuriuos, savaime aišku, lėmė politiniai ir ekonominiai veiksniai. Keliautojas Wulfstanas, istorikas Adomas Brėmenietis, kaip ir senieji Antikos autoriai (Herodotas, Tacitas), siekė

Baltų gentys IX–XII amžiuje: 1 – lietuviai, 2 – kuršiai, 3 – žiemgaliai, 4 – sėliai, 5 – žemaičiai, 6 – nadruviai, 7 – prūsai, 8 – jotvingiai, 9 – skalviai, 10 – latgaliai, 11 – sulietuvintos baltų gentys, 12 – baltų ir slavų gyvenamas plotas.
Remtasi žemėlapiu iš leidinio: *Lietuvių etnogenezė*, Vilnius, 1987, p. 186

supažindinti skaitytojus su jiems mažai težinomu genčių papročiais ir tikėjimais. Kaip ir Antikos autoriams, jiems būdingas tolerantiškumas, pagarba kitų genčių papročiams ir tikėjimams, siekimas objektyviai juos pavaizduoti. Jie geriau negu Antikos autoriai buvo informuoti apie vakarų baltų gyvenimo būdą ir papročius, todėl apie jų religiją ir mitologiją rašė daug konkrečiau ir patikimiau. Tačiau tokių tolerantiškų šaltinių buvo nedaug. Čia dar būtų galima paminėti arabų keliautojo Idrisijaus gan abstrakčias pastabas apie rytų baltų religiją. Vertingiausios iš šio laikotarpio yra keliautojo Wulfstano pastabos apie vakarų baltų laidojimo papročius.

Įvedus krikščionybę Lenkijoje (966) ir Skandinavijoje (IX–XI a.), priėmus krikštą rytų slavams (988–989), baltai su kai kuriomis finougrų gentimis liko vieninteliai pagonys Europoje. Į juos nukrypo krikščionybės platintojų akys. Prisidengusios krikščionybės skleidimu, kaimynės šalys stengėsi užgrobti turtingus baltų kraštus arba bent juos politiškai ir ekonomiškai pajungti. Šiai kelis šimtmečius trukusiai agresijai idėjiškai vadovavo Romos bažnyčia ir jos galva popiežius, skelbdamas kryžiaus žygius į baltų kraštus. Tiesiogiai agresiją vykdė sukarinti Livonijos ir Vokiečių ordinais*, kuriems padėjo beveik visos krikščioniškosios Europos valstybės į šiuos žygius siųsdamos geriausius savo karių pulkus, vadovaujamus labiausiai patyrusių karo vadų – kunigaikščių, grafų, kartais net pačių karalių. Kova su pagonimis baltais, trukusi kelis šimtmečius, plačiai atsispindėjo to meto istoriografijoje – visi svarbiausi įvykiai buvo fiksuojami metraščiuose, bažnyčių, vienuolynų, ordinų kronikose, šventųjų gyvenimų aprašymuose. Kadangi su baltais buvo kovojama prisidengus krikščionybės platinimu, neva siekiant, kad jie atsižadėtų savo senųjų dievų, papročių ir įtikėtų į krikščionių Dievą, tai, savaime aišku, reikėjo parodyti ir kokius dievus jie garbino, kokių papročių laikėsi. Tuos dievus ir papročius reikėjo taip pavaizduoti, kad visai krikščioniškajai Europai jie pasirodytų baisūs, nežmoniški, būtini išnaikinti ir kad taip būtų pateisintas toks ilgas ir nuožmus karas su jų garbintojais.

* XII amžiaus pabaigoje vokiečiai pirkliai ir krikščionių tikėjimo skelbėjai – misionieriai – įsikūrė Dauguvos žiotyse. 1201 metais vyskupas Albertas čia pastatė Rygos pilį, o 1202 metais kovai su pagonimis baltais ir finougrais įkūrė Kristaus karių (Livonijos, arba Kalavijuočių) ordiną. Per kelis dešimtmečius buvo pavergti ir pakrikštyti lyviai, latgaliai, dalis sėlių, estų. Tuo pačiu metu pradėta krikštyti prūsus, o 1226 metais jų žemėse (Kulme) įsikuria Šventosios Marijos brolių, arba Vokiečių (Kryžiuočių), ordinas. Per kelis dešimtmečius buvo pavergtas visas prūsų kraštas nuo Vyslos iki Nemuno (Šapoka, 1936, 41–47; *Lietuvos TSR istorija*, 1957, 58–62, 75–77; 1985, 35–44).

XIII amžiuje prasidėjus krikščioniškosios Europos agresijai prieš baltus, atsirado daug šaltinių, kuriuose minima BRM. Beveik visi tie šaltiniai parašyti žmonių, nusistačiusių prieš baltus ir jų religiją, kartais net dalyvavusių kryžiaus žygiuose ir siekusių sunaikinti šią religiją. Todėl jų informacija negalėjo būti objektyvi, ji visų pirma stengėsi iškelti tuos baltų religijos bruožus, kurie žemintų ją ir jos išpažinėjus. Nusiteikimas prieš baltų papročius jau buvo jaučiamas ir kai kuriuose ankstesniuose šaltiniuose: Prūsijos vyskupo Adalberto biografų darbuose, *Magdeburgo analuose*, pirmosiose popiežiaus bulėse. Prasidėjus agresijai prieš baltų kraštus, daugelio šaltinių autoriai gavo progą iš arčiau susipažinti su BRM – jie patys dalyvavo žygiuose į šiuos kraštus arba kalbėjosi su žmonėmis, dalyvavusiais tokiuose žygiuose, buvusiais baltų nelaisvėje, ir su pačiais baltais, patekusiais į krikščionių nelaisvę. Pavergus baltų gentis, kronikininkai bendravo su ką tik pakrikštytais prūsais, latviais, kurie puikiausiai atsiminė savo senuosius papročius, garbintus dievus. Vadinasi, žinios apie BRM galėjo būti imamos iš pirminių šaltinių, o šių šaltinių skaitytojai galėjo nesunkiai patikrinti tų žinių teisingumą. Tai nori nenori varžė šaltinių autorių fantaziją. Nors ir būdami nusistatę prieš baltus ir jų religiją, jie negalėjo be saiko meluoti ir jų papročiams bei religijai priskirti tai, ko nebuvo. Jie veikiau buvo linkę ne pramanyti nebūtus dalykus, o išpūsti tai, kas krikščionių akimis žiūrint atrodė nehumaniška ir smerktina. Visų smerktiniausia jiems atrodė dieviškos garbės teikimas ne vienam (kaip krikščionių), o daugeliui dievų, gamtos reiškinių ir objektų (saulės, mėnulio, vandens, miškų, gyvūnų, perkūno) garbinimas, žmonių aukojimas dievams, mirusiųjų deginimas, daugpatystė, pomėgis žyniauti ir burtininkauti. Apie šiuos baltų religijos ir papročių aspektus užsimenama beveik visose popiežių bulėse, 1249 metų Ordino ir prūsų taikos sutartyje, vokiečių, lenkų ir kitų tautų, kovojusių su baltais, kronikose, pasaulio aprašymuose ir kituose veikaluose. Kiek daugiau ir vertingesnių duomenų apie BRM yra minėtoje 1249 metų Ordino ir prūsų taikos sutartyje, Eiliiutojoje Livonijos ir Henriko Latvijo kronikose.

XIII amžiaus šaltiniuose daugiau rašoma apie prūsų ir latvių religiją bei mitologiją, nes su šiomis gentimis Vakarų Europos krikščionys pirmiausia pradėjo kariauti. Lietuvių papročiai šių šaltinių autoriams mažiau tebuvo žinomi, jie minimi tarsi iš tolo. Išimtį čia sudaro Rytų Europos krikščionių (stačiatikių) rašyti šaltiniai: *Ipatijaus metraštis* ir *Malalos kronikos* slaviškos redakcijos nuorašas. Šių šaltinių autoriai gyveno rytų slavų vakarinėse žemėse, kur buvo jaučiamas stiprus baltiškasis substratas ir kurių gyventojai intensyviai bendravo su rytų baltais (lietuviais, jotvingiais). Jiems gerai buvo žinomi šių baltų garbinami dievai, papročiai, kuriuos jie gan smulkiai aprašė. Tai patys vertingiausi rašytiniai rytų baltų religijos ir mitologijos šaltiniai ir vieni iš vertingiausių BRM šaltinių apskritai. Tiek *Ipatijaus metraštis*, tiek *Malalos kronika* aprašo to paties meto (XIII

amžiaus vidurio) rytų baltų dievus, dalis jų informacijos sutampa. Jau daug vėliau (XV amžiuje) panašiai rytų baltų dievus apibūdino Jonas Dlugošas. Jeigu šie šaltiniai neveikė vienas kito, tai jų informacija, kaip pasikartojanti, turėtų būti patikima.

BRM tyrinėtojai dar mažai tėra naudojęsi kitais šio laikotarpio šaltiniais: kai kuriomis popiežių bulėmis, pavyzdžiui, bule lenkų kunigaikščiui (1216–1217), bule prūsams (1216–1217), *Pasaulio aprašymu*, Baltramiejaus Anglo, Tabibo darbais.

XIII amžiaus pirmojoje pusėje paverge lyvius, latvius, prūsus, iš dalies kuršius, žiemgalius ir kitas gentis, kryžiuočiai ir kalavijuočiai kartu su visa krikščioniškąja Europa pakėlė kardą prieš lietuvius. Nuožmus karas tęsėsi visą XIV amžių ir baigėsi gan paradoksaliai: Lietuvos krikštu (1387) ir visišku Vokiečių ordino sutriuškinimu (1410). Dauguma XIV amžiaus šaltinių – kronikos, kryžiuočių kelių, kuriais buvo puldinėjama Lietuva, aprašymai, giesmės, liaupsinančios Vakarų Europos valdovų žygius į Lietuvą, kryžiaus žygių idėjas propaguojantys traktatai, kaip ir anksčiau minėtieji XIII amžiaus dokumentai, buvo rašomi priešišškai baltams nusiteikusių autorių. Jie buvo neobjektyvūs, stengėsi iškelti tik tuos BRM bruožus, kurie ją menkino ir diskreditavo krikščionių akyse. Bet XIV amžiaus šaltiniuose jau daugiau duomenų apie lietuvių tikėjimus ir papročius. Iš šio šimtmečio yra išlikusi ir paties lietuvių (didžiojo kunigaikščio Gedimino) užuomina apie lietuvių tikėjimus. Rytų baltų tikėjimai minimi taip pat Konstantinopolio patriarchato dokumentuose, tik gaila, kad jų duomenys abstraktoki. XIV amžiaus šaltiniuose dar daug duomenų ir apie neseniai pavergtų prūsų senąją religiją bei mitologiją, o Petro Dusburgiečio *Prūsijos žemės kroniką* (1326) galima laikyti vienu iš svarbiausių šios religijos bei mitologijos šaltinių.

Vertingiausi šio laikotarpio šaltiniai yra jau minėtoji Petro Dusburgiečio *Kronika*, Dubnicos, Vygando Marburgiečio, Hermano Vartbergiečio kronikos, Philippe de Mézières pasakojimas. Pastarasis mitologijos tyrinėtojas ligi šiol menkai tebuvo žinomas.

Vienas baltų gentis (prūsus, latvius, iš dalies kuršius, žiemgalius, sėlius) nugalėjęs, o kitoms (lietuviams – 1387, žemaičiams – 1415 metais) pasikrikštijus, sumažėjo Europos tautų domėjimasis šiais kraštais ir jų religija bei mitologija. Iš esmės pakito ir BRM šaltinių pobūdis. Prūsijoje ir Latvijoje, kur jau beveik du šimtmečius vyravo krikščionybė, apie senuosius vietinių gyventojų papročius ir tikėjimus dažniau užsimenama tik įvairiuose krašto ir Bažnyčios valdytojų įsakuose bei pagraudenimuose. Panašūs įsakai buvo leidžiami ir kituose Europos kraštuose. Juose paprastai buvo iškeliami ir smerkiami tokie liaudies papročiai ir tikėjimai, kurie nesiderino su krikščionyste ir kuriuos krikščionybė siekė išnaikinti. Tai sinkretinio pobūdžio papročiai ir tikėjimai: kalendorinės ir darbo šventės su gausiomis archajiškomis apeigomis, įvairiausi būrimai, burtai ir

prietaurai, kuriuos praktikavo visų tautų žemesnieji gyventojų sluoksniai (žemdirbiai, gyvulių augintojai, amatininkai). Juose senoji liaudies pasaulėjauta susipynusi su krikščioniškąja. Visuose kraštuose šie papročiai, burtai ir prietaurai turėjo daug bendrų bruožų, jie arba buvo paveldėti iš bendro indoeuropiečių gyvenimo laikų, arba vėliau vienu tautų perimti iš kitų. Iš pačių šaltinių kartais sunku suprasti, apie kokių tautų papročius ir tikėjimus juose kalbama: baltų (prūsų, latvių, kuršių), germanų (vokiečių, švedų) ar finougrų (estų, lyvių). Šio leidinio šaltinių anotacijose bandoma nustatyti mitinės informacijos etninę priklausomybę. Dažniausiai XV amžiaus šaltiniuose kalbama apie žyniavimą, burtininkavimą ir nekrikščionišką šeimos ir kalendorinių švenčių šventimą.

Įvedus krikščionybę Prūsijoje ir Latvijoje, žmonių sąmonėje dar ilgai išliko prisiminimų apie garbintus dievus ir apeigas, kuriomis šie dievai buvo garbinami. Kai kurios apeigos ir po krikšto buvo slapčia atlikinėjamos. Tačiau tik labai maža dalelė šių senosios religijos relikvų tepakliuvo į XV amžiaus šaltinius, nes specialiai jais niekas nesidomėjo.

Kitokia situacija susiklostė XV amžiaus Lietuvoje ir Lenkijoje. Čia netgi karališkajame Jogailaičių dvare Krokuvoje ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvare Vilniuje, jau nekalbant apie paprastus žmones, dar buvo gyvas senosios lietuvių religijos prisiminimas. Tuo pat metu prasidėjo mokslinis, Renesanso idėjų paskatintas domėjimasis senaisiais papročiais ir tikėjimais. Mokslininkai, publicistai, politiniai veikėjai, rašę šiame amžiuje apie senąją lietuvių religiją ir mitologiją (Dlugošas, Mikalojus Lasockis, Pilypas Kalimachas ir kt.), artimai bendravo su karaliaus ir kunigaikščio dvaru, jiems buvo prieinami su Lietuvos krikštu ir kitais svarbiais įvykiais susiję dokumentai. Medžiagą apie senąją lietuvių religiją ir gyvenimo būdą jie galėjo imti ir iš rašytinių šaltinių, ir iš dar gyvų esančių tos religijos išpažinėjų arba jų palikuonių. Neretai jų pateikti faktai sutampa tiek tarpusavyje, tiek ir su vėliau rašytų šaltinių (Lietuvos metraščių, Motiejaus Strijkovskio *Kronikos*) faktais. Atrodo, kad šių šaltinių autoriai yra naudojęsi ir ankstesniais raštais apie lietuvių ir žemaičių krikštą, kitus įvykius, kuriuose būta duomenų apie senuosius papročius ir tikėjimus.

XV amžiaus šaltiniuose (Laoniko Chalkokondylo, Dlugošo, Kalimacho raštuose) užfiksuoti ir pirmieji padavimai apie lietuvių kilmę, kurie tapo ypač populiarūs XVI amžiuje. Iš XV amžiaus yra užuomina apie prūsų kilmę (Lauryno Blumenau *Vokiečių kryžiuočių ordino istorijoje*), o apie žiemgalių kilmę buvo užsiminta jau XIII amžiuje Baltramiejaus Anglo. Rašytinių padavimų apie savo genčių kilmę turi daugelis Europos tautų (Zachara-Wawrzyńczyk, 1963). Jie ypač išpopuliarėjo Renesanso laikotarpiu, kai visos tautos ėmė domėtis savo praeitimi, senaisiais papročiais ir tikėjimais. Sunku patikėti, kad šie padavimai būtų Renesanso epochos istorikų sukurti. Jau seniausiuose slavų, germanų ir kitų

indoeuropiečių rašytiniuose šaltiniuose (metraščiuose, kronikose) užsimenama apie jų genčių atėjimą į tuometines gyvenamąsias vietas, pirmuosius jų vadus (kunigaikščius, karalius), religinių ir visuomeninių papročių susidarymą. Matyt, visi šie rašytiniai šaltiniai remiasi padavimais, kuriuose buvo atsispindėję tikri įvykiai: indoeuropiečių migracija iš senosios tėvynės ir vėlesnės jų klajonės tautų kraustymosi laikotarpiu. Tie padavimai siejasi su mitais apie pirmųjų protėvių keliones, kraštovaizdžio formavimąsi, papročių susiklostymą. Panašių mitų turėjo ne tik primityvios Australijos, Naujosios Zelandijos gentys, Amerikos indėnai, bet ir daugelis indoeuropiečių (Мелетинский, 1976, 178-194). Renesanso epochos padavimus apie Europos tautų praeitį reikėtų kildinti iš šių mitų. Todėl padavimai apie baltų genčių (žiemgalių, prūsų, lietuvių) kilmę spausdinami šiame leidinyje nurodant šaltinių problemišumą, didelę jiems padarytą Renesanso epochos istorikų įtaką. Tais padavimais neretai buvo reiškiamos istorikų visuomeninės, politinės pažiūros.

Vienas kitas senosios lietuvių religijos ir pasaulėjautos bruožas paaiškėja ir iš XV amžiaus administracinių raštų: Žemaičių bajorų skundo Vakarų Europos valdovams ir popiežiui (1416), Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto laiško šv. Romos imperijos imperatoriui Zigmantui (1420), šio imperatoriaus laiško Jogailai (1417) ir kt. Tačiau juose pasitaikančios užuominos labai neryškios, reikalingos papildomų komentarų.

Reikšmingesni šio laikotarpio BRM šaltiniai yra 1418 metų Varmės vyskupo pranešimas, Sembos vyskupo Michaelio Junge's įsakas (1426?), Mikalojaus Lasockio ir Pilypo Kalimacho raštai. Daugiausia ir įvairiausių žinių apie BRM yra Jeronimo Prahieško pasakojime ir Dlugošo *Lenkijos istorijoje*. Lasockio, Kalimacho, Jokūbo iš Ekso (*Jacques d'Aix*), Laoniko Chalkokondylo darbai, kuriuose yra nemaža BRM medžiagos, mitologijos tyrinėtojams iki šiol buvo beveik nežinomi.

Daug daugiau ir įvairesnių BRM šaltinių pasirodė XVI amžiuje. Šį gausumą ir įvairumą lėmė Renesanso idėjų išsigalėjimas, Reformacijos ir kontrreformacijos judėjimas, spausdintų knygų paplitimas. Šiuo laikotarpiu pagausėjo istorijos, geografijos veikalų, kelionių aprašymų, kuriuose daug kalbama ir apie senąją prūsų, lietuvių, latvių religiją bei mitologiją. Kaip ir ankstyvojo Renesanso veikaluose, senąją religiją bei mitologiją čia domimasi moksliniais, pažintiniais tikslais, ji laikoma neatskiriama tautos istorijos dalimi. Duomenys apie BRM imami ir iš senesnių rašytinių šaltinių, ir iš paprastų žmonių gyvenimo. Pradėta gilintis į tautos papročius, tikėjimus, burtus bei prietarus, ieškoti juose senosios religijos bei mitologijos likučių ir juos aprašinėti. Be abejo, duomenys, surinkti iš žmonių gyvenimo, vertingesni, nes jie skelbiami pirmą kartą. Tačiau nėra visai bereikšmės ir iš senesnių šaltinių paimtos žinios. Šio amžiaus autoriai

naudojosi daugeliu rankraščių, kurie vėliau žuvo, ir todėl jų darbai yra vienintelis šaltinis, iš kurių sužinome apie tuose rankraščiuose buvusią mitinę informaciją. Kol kas žinomi tik kai kurie šaltiniai, kuriais rėmėsi Erazmas Stella, Simonas Grunau, *Sūduvių knygelės* autorius, Lukas Davidas, Lietuvos metraščiai, Motiejus Strijkovskis, Jonas Lasickis ir kiti autoriai. Mokslininkai įtaria, jog kai kurių šaltinių, kuriais sakosi naudojęsi Renesanso autoriai, iš viso nebuvo, kad, norėdami sukurti išpūdingesnę senųjų baltų religijos ir mitologijos vaizdą, jie kai ką patys sugalvojo. Ypač daug kritikos sulaukė Simonas Grunau, kuris laisvai elgėsi su šaltiniais, perpasakodamas jų žinias pernelyg stengėsi mitologizuoti. Kai kurie tyrinėtojai (Maxas Perlbachas, Josephas Benderis, Wilhelmas Mannhardtas ir kt.) manė, kad pirmojo prūsų vyskupo Kristijono *Kronikos*, kuria daugiausia remiasi Grunau, iš viso nebuvo, kad visą prūsų olimpą Grunau pats sukūrė nusižiūrėjęs į Adomo Brėmeniečio aprašytąją švedų senųjų dievų šventovę Upsaloje. Lukas Davidas irgi neturėjęs Kristijono *Kronikos*, o viską perpasakojęs iš Grunau. Griežtą Grunau kritiką vėliau revidavo Jonas Bertulaitis, Haraldas Biezais ir daugelis modernių baltų religijos ir mitologijos tyrinėtojų. Buvo abejojama ir dėl kai kurių Erazmo Stellos, Strijkovskio, Lasickio ir kitų Renesanso autorių duomenų. Šių autorių gyvenamuoju laikotarpiu baltų kraštuose jau seniai buvo įvesta krikščionybė. Valdantieji sluoksniai buvo išsižadėję senųjų dievų, užmiršę senąsias apeigas. Ir tik žemesnieji luomai (žemdirbiai, gyvulių augintojai, miestelėnai) slapta dar garbino kai kurias jiems artimas dievybes, aukojo joms aukas. Tačiau aukojimo apeigos buvo supaprastėjusios, pritaikytos prie nepalankių konspiracijos sąlygų. BRM sistema buvo gerokai apirusi, ir norėdami ją išsamiai aprašyti Renesanso autoriai kartais sąmoningai, o kartais ir nesąmoningai naudojami jiems geriau žinomų antikinių tautų (romėnų, graikų) religijos ir mitologijos modeliais. Baltų dievai neretai vadinami (pradedant Dlugošu) romėnų, graikų dievų vardais arba lyginami su jais, apibūdinami jų požymiais. Kai kurie autoriai, šiuo metu rašę apie BRM, mažai temokėjo arba visiškai nemokėjo baltų kalbų (pavyzdžiui, Lasickis), ir dėl to atsirado daug netikslumų ir klaidų. Todėl Renesanso epochos šviesuolių duomenis apie BRM reikia vertinti kritiškai. Daugeliui jų iš dalies tinka Viačeslavo Ivanovo ir Vladimiro Toporovo pasakyti žodžiai apie Strijkovskį, Lasickį ir Matą Pretorijų: „Savo darbuose jie pateikia dešimtis mitologinių vardų. Dažniausiai jie užrašyti netikslia, o kartais ir klaidinga forma; funkcijos, priskiriamos tų vardų turėtojams, dažnai nepatikimos arba pabrėžtinai etimologinės kilmės; daug ką reikia priskirti nepakankamam autorių informuotumui, o kartais jų fantazijai. Pagaliau daugelis iš nurodytų dievybių pasirodo esančios dvasios, gamtos arba ūkio globėjos“ (*Μυφν*, 1980, 156).

Antra vertus, religija ir mitologija priklauso konservatyvioms ideologijos formoms. Įvedus naują religiją, senosios religijos dievai ir apeigos, susipynusios su naujosios religijos atitinkamais dievais ir apeigomis, liaudies sąmonėje išlieka išstisus šimtmečius, o kartais net ir tūkstantmečius. Ypač daug BRM likučių dar būta XVI amžiuje. Tai, be kita ko, lėmė ir specifinės krikščionybės platinimo sąlygos baltų kraštuose. Prūsams, lietuviams, latviams krikščionybė buvo priešų, su kuriais jie ilgai ir nuožmiai kovojo, religija, ji buvo skleidžiama žmonėms mažai suprantamomis vokiečių, lenkų ir lotynų kalbomis, ir todėl krikščionybės idėjos šiuose kraštuose plito lėtai. Valdantieji sluoksniai, bent jau Lietuvoje ir Latvijoje, per daug nesirūpino religiniu žmonių švietimu (mažai buvo bažnyčių, o dar mažiau lietuviškai ar latviškai kalbančių kunigų). Dėl to iš tiesų baltų kraštuose dar daug buvo senosios religijos bei mitologijos likučių, ir Renesanso epochos autoriai, nuoširdžiai gilindamiesi į paprastų žmonių gyvenimą, daug jų surado ir aprašė savo darbuose.

Domėtis senosios religijos bei mitologijos reliktais skatino ir Reformacijos judėjimas. Tačiau jo atstovai nenorėjo senųjų tikėjimų ir papročių liekanų iškelti, o stengėsi jas išnaikinti. Vienas iš reformatų kaltinimų Romos katalikams kaip tik buvo tai, kad jie, vaikydamiesi turtų ir pasaulietinės valdžios, visai užmiršo paprastus žmones, jų dvasios reikalus, slėpė nuo jų Dievo žodį, kuris esąs pasakytas Šventajame Rašte. Palikti be Dievo žodžio žmonės, pasak reformatų, vėl sugrįžo į stambeldystę, užsikrėtė įvairiausiais burtais bei prietarais, stambeldiškais papročiais. Stambeldiškomis buvo vadinamos ir katalikų praktikuojamos iškilmingos bažnytinės apeigos, šventųjų garbinimas, jiems skirtų dienų šventimas. Siekdami sugrąžinti žmones prie „tikrojo gyvojo šaltinio“ – Dievo žodžio, reformatai pirmiausia ir norėjo išsiaiškinti, kokie stambeldiški papročiai ir prietarai liaudyje dar yra paplitę: reformatų bažnyčių kunigai ir aukštesnieji dvasininkai važinėjo po parapijas, rašė ataskaitas apie šias vizitacijas, buvo ruošiami vizitacijų nuostatai su konkrečiais klausimais žmonėms apie senosios religijos liekanas. Ir šiaip kunigai rašinėjo ataskaitas apie krikščionių tikėjimo būklę jų parapijose, o aukštesnė bažnytinė valdžia leido įsakus, kaip tą būklę pagerinti. Visuose tokiuose reformatų Bažnyčios dokumentuose, rašytuose Prūsijoje ir Latvijoje, yra užuominų ir apie senuosius žmonių papročius, tikėjimus. Tačiau tie papročiai ir tikėjimai jau yra sumišę su krikščionių, ypač katalikų, ir iš dokumentų ne visada galima suprasti, kur kalbama apie stambeldiškus senuosius, o kur apie katalikiškus papročius, nes visi jie vadinami „stambeldiškais“.

Kovodama su Reformacija, savo veiklą suaktyvino ir katalikų Bažnyčia: ėmė aiškintis tikėjimo dalykų būklę parapijose ir ieškoti būdų ją pagerinti. Ypač daug šioje srityje pasidarbavo jėzuitų ordinas (įkurtas 1534), kurio nariai 1569 metais

buvo pakviesti ir į Lietuvą. Jie, kaip ir reformatai, vizitavo parapijas, rinko duomenis apie dar gyvus senuosius papročius ir tikėjimus, rašė ataskaitas. Remdamiesi tomis ataskaitomis, aukštesnieji dvasininkai (vyskupai) rašė aplinkraščius bažnyčioms, pranešimus popiežiui. Daugelyje šių katalikų bažnyčios dokumentų yra duomenų ir apie senosios lietuvių bei latvių religijos ir mitologijos liekanas. Jėzuitų veikla suaktyvėjo tik XVI amžiaus pabaigoje, todėl dauguma jų dokumentų, kur kalbama apie BRM reliktus, yra iš XVII amžiaus.

Religinių kovų įkarštyje XVI amžiuje buvo išleistos ir pirmosios lietuviškos religinio turinio knygos, iš kurių matyti, kaip reformatai ir katalikai platino krikščionybę. Šiose knygose apstu duomenų ir apie senuosius lietuvių papročius bei tikėjimus, kurių kaip stabmeldišku raginama išsižadėti.

Krikščionybės platintojų (tiek reformatų, tiek katalikų) raštuose mitinės medžiagos mažiau negu Renesanso idėjų paveiktų istorikų, geografų, rašytojų, keliautojų darbuose, ir ji kiek kitokia. Religinių autorių negalima apkaltinti falsifikacija, siekimu per mažai turint duomenų sukurti senosios baltų religijos visumą, restauruoti trūkstamas tos visumos dalis. Tačiau juos reikia vertinti kritiškai dėl kitko. Kaip ir XV amžiaus religinių įsakų autoriai, jie daugiau dėmesio kreipė į visoms Europos tautoms būdingus nukrypimus nuo krikščionybės dogmų (burtininkavimą, raganavimą, nekrikščionišką kalendorinių ir šeimos švenčių šventimą) ir per mažai ieškojo specifinių, baltams būdingų tikėjimų ir papročių. Nepaisant šio trūkumo, jų raštuose yra daug vertingos medžiagos apie baltų tada dar tikėtus dievus ir mitines būtybes, jiems aukotas aukas, dažnus burtininkavimus ir raganavimus, ne krikščionišką, o senovinių baltams būdingą įvairių švenčių šventimą. Prūsijos Pamedės ir Sembos vyskupų sinodo nutarimuose (1530) minimas net visas senasis sūduvių panteonas. Tačiau mokslininkų pagrįstai keliami mintis, kad rengdami šį nutarimą Prūsijos vyskupai naudojo Renesanso dvasia parašyta *Sūduvių knygele*. Religinių raštų autoriai, kaip ir XIII–XIV amžiaus krikščionybės platintojai baltų kraštuose, buvo griežtai nusistatę prieš senąją „stabmeldiškąją“ jų religiją, laikė ją „velnio išmone“, kuria siekiama atitraukti žmones nuo tikrojo tikėjimo, jos apraiškas stengėsi pavaizduoti kaip nehumaniškas, nesiderinančias ne tik su krikščionyste, bet ir apskritai su sveika žmogaus prigimtimi, visokiais būdais prieš jas kovojo.

XVI amžiuje atsiranda dar viena BRM šaltinių rūšis – raganų teismų bylos, kurių ypač daug yra iš XVII–XVIII amžių. Jose esanti mitinė medžiaga iš dalies panaši į tą, kuri randama religiniuose raštuose, ypač apie raganavimą ir burtininkavimą; baltiškieji elementai čia sumišę su daugelio kitų tautų tikėjimais.

Įvairūs šio amžiaus juridiniai, administraciniai raštai, ypač rašyti Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, miestų atlasai, grožinės literatūros kūriniai ir kitokie

veikalai, kuriuose pasitaiko užuominų apie ano meto tikėjimus ir papročius, iki šiol nebuvo panaudoti kaip BRM šaltiniai.

XVII amžiuje BRM šaltiniai mažai tepakito. Ir toliau buvo leidžiami istorijos, geografijos veikalai, kelionių aprašymai, kuriuose tapo madinga užsiminti apie senuosius aprašomojo krašto papročius bei tikėjimus. Tiek katalikų, tiek protestantų dvasininkai vizitavo parapijas, rengė vizitacijų nuostatus, rašė ataskaitas, kuriose nurodydavo pastebėtus nukrypimus nuo Bažnyčios propaguojamo gyvenimo būdo. Buvo leidžiamos religinio turinio knygos, kuriose koneveikiami senieji papročiai ir tikėjimai. Prūsijoje ir Latvijoje buvo leidžiami krašto įsakai, kuriais raginama kovoti su užsilikusiomis „pagonybės“ liekanomis, buvo persekiojamos ir baudžiamos raganos, kurių teismų bylose apstu duomenų ne tik apie raganavimą, burtininkavimą, bet ir apie velnius, vilktakius, aitvarus ir kitas anuo metu tikėtas mitines būtybes, daug užkalbėjimų, burtų bei prietarų aprašymų. Šiame šimtmetyje pagausėjo pasaulietinio turinio raštų: grožinės literatūros kūrinių, gramatikų, ypač žodynų. Žodynuose ne tik yra daug mitinės leksikos (dievų, mitinių būtybių, neva antgamtinę galią turinčių žmonių vardų, kalendorinių ir šeimos švenčių pavadinimų, likimo lėmimo terminų, frazeologijos su mitiniais įvaizdžiais), bet pasitaiko ir senųjų papročių aprašų, tikėjimų, burtų bei prietarų. Nemaža leksikos dalis yra sinkretinio pobūdžio: religinės krikščioniškosios šventės, mitinę prasmę turį dalykai (*dangus, pragaras, siela, dvasia, šventas, prakeiktas* ir kt.), netgi geroji ir blogoji dvasia (*Dievas, velnias*) yra vadinama senųjų, ikikrikščioniškųjų švenčių, senųjų dievų vardais, senąją mitinę prasmę turinčiais žodžiais. Ši senoji leksika, pritaikyta naujiems krikščionybės poreikiams, liaudies sąmonėje išlaikė dalį senosios semantikos, kuri ypač ryški frazeologizmuose. Mitologiniu aspektu reikšmingi ir senųjų šeimos švenčių (krikštynų, vestuvių, laidotuvių) pavadinimai, netgi įvairiausi giminystės terminai. Pagaliau senajai liaudies pasaulėžiūrai suprasti reikšminga visa leksika, jeigu tik ji surinkta iš gyvosios kalbos, svarbūs jos prasmų kiekybiniai santykiai (kiek yra sakralinių sąvokų, koks jų abstrakcijos laipsnis, koks yra sąvokų, reiškiančių dangaus, žemės, požemio objektus bei reiškinius, santykis ir pan.). Paskelbti šiame leidinyje visą žodynuose esančią mitinei baltų pasaulėžiūrai suprasti reikšmingą medžiagą neįmanoma dėl vietos stokos, tenka apsiriboti mitiniu požiūriu pačia informatyviausia, lengviausiai suvokiama leksikos dalimi.

Pavienių BRM duomenų yra ir grožiniuose kūriniuose. Šie duomenys baltų ir kitataučių rašytojų kūryboje panaudojami kiek skirtingai. Kitataučiai rašytojai (pavyzdžiui, Laurynas Bojeris), gausiai naudodami Renesansui būdingus antikinės mitologijos įvaizdžius, šalia jų, norėdami paryškinti lietuvišką koloritą, įterpia vieną kitą lietuviškos mitologijos personažą. Tačiau tie intarpai nelabai dera prie viso stilizuoto konteksto. Tuo tarpu pačių baltų (pavyzdžiui, Mykolo

Lietuvio) rašytuose veikaluose šalia sąmoningai įterptų konkrečių citatų iš baltų mitologijos dar galima užčiuopti ir pavienius paties autoriaus senojo mitinio pasaulėvaizdžio relikтус, kurie yra ypač reikšmingi ir daug sakantys. Tiek vienu, tiek kitu atveju svarbu atskirti meninę kūrėjo išmonę nuo tikrų dalykų.

Šaltinių, kuriuose užsimenama apie BRM, iš XVII amžiaus išliko daugiau negu iš XVI, tačiau mitinės informacijos juose mažiau ir ji dar blankesnė. Ilgainiui vis labiau blėso prisiminimai apie seniau tikėtus dievus ir apeigas, kuriomis tie dievai buvo garbinami. Geriau išliko tik tai, kas pateko į tautosaką ir tradicinį žemdirbių kalendorių, kurio atkakliai buvo laikomasi, į liaudies tikėjimus, burtus bei prietarus. Šio amžiaus istorijos ir geografijos veikaluose, kelionių aprašymuose pagausėjo kompiliacinių, iš antrinių šaltinių paimtų žinių apie BRM, bažnyčių vizitacijų ataskaitose ir religinio turinio raštuose – trafaretinių teiginių apie visuose Europos kraštuose populiarią žyniavimą ir burtininkavimą, nekrikščionišką švenčių šventimą, raganų bylose – apie raganų kenkimą žmonėms, skraidymą į susirinkimus, santykius su velniais. Ir vis dėlto šiame amžiuje dar pasirodė labai svarbių šaltinių, kuriuose yra daug naujų duomenų apie BRM jos laipsniško nykimo ir degradavimo laikotarpiu. Tai išsami, su didžiule meile ir profesiniu įsigiliniu parašyta Mato Pretorijaus studija apie Prūsijos lietuvių papročius ir tikėjimus, Pauliaus Einhorno – apie latvių. Reikšmingos taip pat Lietuvos ir Latvijos jėzuitų rekolekcijų ataskaitos, kuriose minima daugelis senųjų baltų garbintų dievybių, papročių ir aukojimų.

Nemaža šiame amžiuje išleista religinių knygų, Bažnyčios vadovų aplinkraščių, žodynų, juridinių, administracinių ir kitokių raštų, kuriuose pasitaiko iki šiol mitologijos tyrinėtojų mažai panaudotų duomenų.

XVIII amžiuje, pasikeitus visuomeninėms politinėms ir kultūrinėms sąlygoms, BRM šaltinių smarkiai sumažėjo. Galutinai baltų kraštuose įsitvirtinus krikščionybei (Lietuvoje ir Latgaloje katalikybei, likusioje Latvijoje ir Prūsijoje – protestantizmui), nustota domėtis baltų religija ir mitologija kaip dar gyvu reiškiniu, konkuruojančiu su krikščionybe, o domėjimasis ja kaip specialia mokslo šaka sustiprėjo tik XIX amžiuje. Vis rečiau ir glausčiau apie senuosius baltų tikėjimus ir papročius užsimenama religinio turinio raštuose. Ir tų pačių raštų, nusilpus Lenkijos ir Lietuvos valstybei, nusmukus jos kultūrai ir galiausiai jai visai netekus valstybingumo (1795), daug mažiau bebuvo leidžiama. Sumažėjo istorijos, geografijos veikalų, kuriuose būtų užsimenama apie BRM, o Lietuvoje jų iš viso nebepasirodė. Svarbiausia XVIII amžiuje baltų religijos ir mitologijos rūšis – Prūsijoje ir Latvijoje rengiami žodynai, kuriuose dalis duomenų pakartota iš senesnių rašytinių šaltinių, o dalis – surinkta iš žmonių. Ypač daug naujos informacijos apie to meto papročius ir tikėjimus užfiksuota Jokūbo Brodovskio, Jakobo Lange's ir Gotthardo Friedricho Stenderio žodynuose. Šie žodynai yra

vieni iš svarbiausių šio amžiaus BRM šaltinių. Vertingos naujos informacijos apie BRM yra Johanno Friedricho Rivijaus *Kronikos* intarpe, kuris anksčiau daugelio mokslininkų buvo laikomas Teodoro Narbuto falsifikatu, Kristijono Donelaičio raštuose. Kai kurie tyrinėtojai kritiškai vertina ir Lange's bei Stenderio pateiktus latvių religijos ir mitologijos duomenis. Tiesa, iš kitų rašytinių šaltinių paimtus duomenis šie autoriai interpretavo kiek savaip, tačiau tikėjimai, papročiai ir visa kita mitinė leksika, kuri yra paimta iš gyvosios tradicijos, didesnių abejonių nekelia.

Nemaža šiame amžiuje parašytų arba išleistų darbų (pavyzdžiui, Friedricho Danckelmanno traktatas apie senuosius prūsus, rankraščiniai vokiečių–lietuvių kalbų žodynai, Donelaičio raštai, 1752 metų Medininkų, arba Žemaičių, vyskupystės sinodo nutarimai, 1770 metų krikščionių katalikų katekizmas ir kiti) mitologijos tyrimams dar nebuvo panaudoti.

* * *

Rašytinių baltų religijos ir mitologijos šaltinių iš seniausių laikų išliko nedaug, jie fragmentiški, ne visi patikimi (ypač iš Renesanso epochos), kartais sunku tiksliai perskaityti juose esančią informaciją, bet vis dėlto iš jų galima susidaryti bendrą vaizdą, išvelgti kai kuriuos specifinius šios religijos ir mitologijos bruožus ir raidos tendencijas.

Daugelis tyrinėtojų, rašiusių išgalėjus pozityvizmui (XIX amžiaus pabaigoje) ir dar vėlesniais laikais, nurodė gamtinį BRM pobūdį. Ypač ši mintis akcentuojama kalbant apie lietuvių religiją. Svarbiausias argumentas šiam teiginiui paremti yra tai, kad rašytiniuose šaltiniuose dažnai minimas gamtos objektų ir reiškinių (dangaus šviesulių, žemės, ugnies, vandens, griausmo, augalų ir gyvūnų, akmenų) garbinimas. Tačiau atsimintina, kad gamtos objektų ir reiškinių garbinimas yra būdingas beveik visoms, ypač senesnėms, religijoms ir mitologijoms. Tai susiję su pačia religijos ir mitologijos prigimtimi. Tiems dalykams daug vietos skyrė visos indoeuropiečių tautos. Beveik visi bendri šių tautų mitologijos personažai (Dievas tėvas, Žemė motina, dievai Dvyniai, griausmo dievas, požemio, vandens, ugnies, augalų dievybės) yra susiję su šviečiančiu dienos dangumi, žeme, dangaus šviesuliais ir reiškiniais, griausmu, požemiu, vandeniu, ugnimi, augalais (*Мифы*, 1980, 527-533; Гамкрелидзе, Иванов, 1984, 791-799). Vadinas, gamtos objektų ir reiškinių garbinimas nėra išskirtinis BRM bruožas.

Kalbant apie bet kurios religijos bei mitologijos gamtinį pobūdį, svarbu išsiaiškinti, kaip gamtos objektai ir reiškiniai įtraukiami į mitinę sistemą, kaip jie abstrahuojami. Jau iš pačių BRM šaltinių matyti, jog klydo tie tyrinėtojai

(Alexanderis Brückneris, Antonis Mierzyński, Julius Lippertas, Petras Klimas, Zenonas Ivinskis, Juozas Jurginis ir kiti), kurie teigė, kad lietuviai ir kiti baltai garbino pačią gamtą, kad jų religija buvo primityvi, kad jie neturėjo personifikuotų dievybių ir pan. Šaltiniai aiškiai rodo, kad baltai garbino ne konkrečius gamtos objektus ir reiškinius, o jų sudieviną pavidalą – šių objektų ir reiškinių pagrindu sukurtas personifikuotas dievybes, kurių kartais tiesiogiai ir nebesiedavo su joms atsirasti pradžia davusiais reiškiniais. Kad baltai turėjo dievų, galima spręsti jau iš seniausio šaltinio – Herodoto *Istorijos*, parašytos V amžiuje prieš Kristų. Dievus garbino rytiniai baltų kaimynai skitai, taip pat gentys, kurias kai kurie mokslininkai sieja su baltais, būtent budinai, gelonai (Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, 352-359). Neurai, gelonai, melanchlenai ir kitos gentys garbino dievą Marsą, – tai teigia romėnų istorikas Pomponijus Mela, pakartojęs dalį Herodoto informacijos ir ją kiek modifikavęs. Prielaidą, kad senovės baltai turėjo dievų, dar labiau patvirtina kito romėnų istoriko – Tacito – duomenys. Dievus išpažino pietvakariniai baltų kaimynai germanai, taip pat gentys, gyvenusios tarp Vyslos ir Oderio, kurias kartais linkstama priskirti baltams (Gimbutienė, 1985, 66). Pagaliau patys aiškiai (kurių priskyrimas baltams nekelia didesnių abejonių), pasak Tacito, garbino Dievų motiną. Tai personifikuota dievybė. Be to, jei buvo garbinama Dievų motina, turėjo būti garbinamos ir kitos dievybės – jos vaikai. Iš baltams artimų genčių garbintų dievų paminėtini nahanarvalų dievai Dvyniai. Dvynių kultas kaip tik buvo būdingas baltams (*Мифы*, 1980, 154; Иванов, Топоров, 1983). Nuo XII amžiaus baltų dievai minimi beveik visuose rašytiniuose BRM šaltiniuose. Jau popiežius Inocentas III savo bulėje, rašytoje 1199 metais, teigdamas, kad Livonijos gentys Dievui prideramą garbę teikia kvailiems gyvuliams, lapuotiems medžiams, skaidriems vandenims, žaliuojančioms žolėms (taip buvo įprasta anuo metu rašyti apie pagonis), kartu nurodo, kad tokia garbė buvo teikiama ir *nešvarioms dvasioms*. O nešvariomis dvasiomis, arba demonais, krikščionys vadindavo pagoniškujų tautų dievus. Kitoje bulėje, rašytoje 1216–1217 metais, sakoma, kad prūsai giriasi, jog jų *dievai*, arba *demonai*, esą visko pertekę. Popiežiaus Grigaliaus IX 1232 metų bulėje teigiama, kad prūsai demonams aukoja gėlėmis vainikuotas merginas. Ir iš Oliverio Paderborniečio žodžių matyti, kad stabmeldžiai baltai garbina ne pačius šaltinius, medžius, kalnus, uolas ir slėnius, bet juose gyvenančias dievybes, kurias lotyniškais vardais jis ir išvardija. Dar vėlesniuose šaltiniuose nurodomi ir dievai, kuriuos garbinančios vienos ar kitos baltų gentys. Pavyzdžiui, 1249 metų Vokiečių ordino ir prūsų taikos sutartyje minimas prūsų dievas Kurka „ir kiti dievai“, *Įpatijaus metraštyje* – lietuvių garbinami dievai Nunadievis, Teliavelis, Diviriks, Zuikių dievas, Medeina, *Malalos kronikos* slaviškos redakcijos nuorašo intarpe – dievai Andajas, Perkūnas, Žvorūna, Teliavelis, *Eiliutojoje Livonijos kronikoje* –

Perkūnas, 1418 metų Varmės vyskupo pranešime – prūsų „demonai“ Patulas ir Natrimpas (*patollum, Natrimpe*), Laoniko Chalkokondylo *Istorijos liudijimuose* – graikiškais vardais Apolonas ir Artemidė pavadinti žemaičių dievai, Dlugošo *Lenkijos istorijoje* – romėniškais vardais Vulkanas, Jupiteris, Diana, Eskulapas pavadinti lietuvių dievai, Simono Grunau, Luko Davido kronikose – prūsų dievai Patulas, Patrimpas, Perkūnas, Vurskaitas, Svaibratas ir Kurka. Dar daugiau garbinamų dievų ir žemesnio rango dievybių nurodoma Prūsijos Pamedės ir Sembos vyskupų sinodo nutarimuose, *Sūduvių knygelėje*, Lasickio veikalėlyje ir kituose vėlesniuose šaltiniuose.

Rašytiniais šaltiniais pagrįstą teiginį, kad baltai turėjo dievus, paremia baltų kalbų ir tautosakos duomenys. Visos baltų kalbos turi žodį abstrakčiai dievo sąvokai reikšti (liet. *dievas*, lat. *dievs*, pr. *deiṽs*), kuris lietuvių ir latvių tautosakoje vartojamas ir kaip tikrinis žodis – dangaus dievo vardas (*Dievas, Dievs*). Juo, įvedus krikščionybę baltų kraštuose, buvo pavadinta geroji krikščionių garbinama dvasia (*Dievas*). Pažymėtina, kad daugelis indoeuropiečių tos pačios šaknies žodžius taip pat vartoja ir abstrakčiai dievo sąvokai pažymėti, ir kaip tikrinius dangaus dievo vardus (sen. indų *devá* – „dievas“, *Dyáus* – „dangaus dievas“, graikų *Zeús* – „Dzeusas, dangaus dievas“, senųjų luvų *Tiuz* – „saulės dievas“, lotynų *deus* – „dievas“, *Juppiter* – „Jupiteris, dangaus dievas“, sen. skandinavų *tívar* – „dievai“, *Týr* – „Tiuras, dangaus dievas“ ir kt.). Visos baltų kalbos turi bendrą žodį griausmo dievui pavadinti (liet. *Perkūnas*, lat. *Pērkons*, pr. *Percunis*). Šis dievas žinomas latvių ir lietuvių tautosakoje. Kitų indoeuropiečių mitologijoje panašios dievybės irgi vadinamos tos pačios arba panašios šaknies žodžiais (slavų *Перун* – „griausmo dievas“, sen. skandinavų *Fjörgyn* – „griausmo dievo motina“, sen. indų *Parjanya* – „audros debesio ir lietaus dievas“) (*Мифы*, 1980, 153–156, 527–530; Гамкрелидзе, Иванов, 1984, 790-799; Vėlius, 1986, 13, 16). Atitinkamų kitų indoeuropiečių kalbose ir mitologijoje turi ir viename kitame šaltinyje paminėtas, o lietuvių ir latvių tautosakoje ypač populiarias velnias, įsivaizduojamas kaip mitinė būtybė arba dievas. Jam artimi slavų *Velesas/Volosas* (*Велес/Волос*), indų *Varuna* (*Váruṇa*), keltų *Velaunas* (*Vellaunos*), germanų *Ulinas* (*Ullr, Ull, Ullinn*) – irgi personifikuoti dievai (Vėlius, 1987, 255–274).

Vadinasi, baltai ne tik turėjo abstrahuotų dievų, bet kai kurie jų dievai genetiškai yra susiję su kitų indoeuropiečių dievais ir kažkada, matyt, įėjo į bendrą jų mitologijos fondą. Tik baltų mitologijoje nėra taip ryškiai išskirto vieno – svarbiausio dievo, viso panteono valdovo kaip graikų Dzeuso, indų Indros, germanų Odino. Įvairiuose baltų šaltiniuose į pirmą vietą iškeliami skirtingi dievai. Pavyzdžiui, *Ipatijaus metraštyje* – Nunadievis, *Malalos kronikos* nuorašo intarpe – Andajas, Simono Grunau, Luko Davido kronikose – Patulas, Prūsijos

Pamedės ir Sembos vyskupų sinodo nutarimuose, *Sūduvių knygelėje*, Jono Maleckio rašinyje – Ukapirmas, Strijkovskio *Kronikoje* – Prakorimas, Lasickio veikalėlyje – Aukštėjas Visagalšis ir kt. Atrodo, kad pagal funkcijas Nunadievis, Ukapirmas, Aukštėjas Visagalšis yra artimi, gal net tapatūs dangaus dievai, tik įvairiose baltų gentyse (lietuvių, sūduvių, žemaičių) skirtingai vadinami. Vadinasi, į pirmą vietą baltų linkstama iškelti dangaus dievą. Tačiau dažniau už jį šaltiniuose yra minimas Perkūnas. Be to, suvienytos Lietuvos centre Vilniuje stovėjo jo šventykla. Iš to būtų galima daryti išvadą, kad Lietuvos centralizacijos ir intensyvaus priešinimosi krikščionybei laikais į pirmą vietą buvo iškeltas karių globėjas Perkūnas (kaip indų Indra, slavų Perunas). Kita vertus, sprendžiant pagal visus BRM šaltinius (pagal juose paminėtų dievų bei žemesnio rango dievybių skaičių ir hierarchiją), dar įtikinamesnė atrodo prielaida (Vėlius, 1983), kad rytų baltai (ypač lietuviai) labiau garbino dangaus dievus, vidurio baltai (žemaičiai, sūduviai) – žemės, o vakarų baltai (prūsai), jeigu tikėsime Simonu Grunau, Luku Davidu ir kitais šaltiniais, – požemio dievus.

Taigi šaltiniuose aiškiai kalbama apie įvairius baltų dievus. Tokiomis aplinkybėmis neigti jų buvimą BRM sistemoje arba teigti, kad lietuviai ir kiti baltai turėjo tik vieną dievą Perkūną, kaip net šiais laikais bando daryti kai kurie istorikai, yra aiškus nesusipratimas. Ir vis dėlto kyla klausimas, kodėl pozityvistai, nors buvo neblogai susipažinę su BRM rašytiniais šaltiniais, teigė, kad lietuviai ir kiti baltai neturėję dievų, kad jų religija buvusi gamtinė ir pan. Šitokių jų požiūrį lėmė kelios priežastys. Pirmą, XIX amžiaus pabaigoje, pasirodžius fundamentaliems Edwardo Burnetto Tyloro darbams apie religijos kilmę ir pirmykštės jos formas, daugelio religijos ir mitologijos tyrinėtojų žvilgsnis nuo dievų nukrypo į žemesnio rango dievybes („dvasias“), nuo dievams skirtų ritualų ir mitų – į liaudyje dar tebegyvuojančias kalendorines ir šeimos apeigas, mitologinius pasakojimus, tikėjimus, burtus ir prietarus. Vos ne į visas religijas tada imta žiūrėti kaip į pirmykštės, visur pradėta ieškoti „animizmo“ likučių. Tai buvo dėsningas ir naudingas religijos ir mitologijos studijų etapas. Per jį buvo praplėstas šių visuomeninių reiškinių supratimas, į apyvertą įtraukta daug folklorinių šaltinių, patobulinti tyrimo metodai. Ypač buvo iškelta gamtos reiškinių įtaka bet kokios religijos ir mitologijos kūrimuisi. Net kalbant apie palyginti aukštą ekonominio ir visuomeninio gyvenimo lygį pasiekusias tautas, pavyzdžiui, indoeuropiečius, teigta, kad jie garbinę tik gamtos jėgas, neturėję abstrakčių dievų ir pan. Taip buvo vertinama ir lietuvių religija. Kita BRM „sugamtinimo“ priežastis buvo ta, kad buvo suabsoliutintas krikščionybės platintojų teiginys, jog prūsai, latviai ir kiti baltai, užuot garbinę patį kūrėją – Dievą, garbina jo sukurtus daiktus – saulę, mėnulį, žvaigždes, medžius, gyvulius, augalus. Kaip matėme, tai teigė popiežius Inocentas III (1199), Oliveris

Paderbornietis (apie 1220), Petras Dusburgietis (1326), Sembos vyskupas Mikalojus (1442) ir daugelis kitų autorių. Panašių užuominų pasitaiko netgi Vilniaus ir Rygos jėzuitų raštuose. Tačiau atsimintina, kad šitaip krikščionybės platintojai apibūdindavo visas pagoniškąsias religijas, su kuriomis jiems tik tekdavo susidurti. Dar kita, kur kas svarbesnė, tokio požiūrio į BRM priežastis buvo pati BRM specifika. Joje nėra dievų, išreiškiančių abstrakčias filosofijas, moralės, estetikos kategorijas, kaip porigvedinio laikotarpio indų, klasikinio ir helenistinio laikotarpio graikų mitologijoje. Dauguma baltų, kaip ir senųjų indoeuropiečių, dievų susiję su konkrečiais gamtos objektais ir reiškiniams. Baltų kraštuose buvo labai gerbiami ir patys gamtos objektai bei reiškiniai – miškeliai ir pavieniai medžiai, upės, ežerai, kalneliai, akmenys, kurie buvo laikomi šventais. Tai atsispindi ir baltų toponimikoje. Pavyzdžiui, vien Lietuvoje yra užfiksuota daugiau kaip penki šimtai vietovardžių, padarytų iš žodžio *šventas*. Tai upių, ežerų, miškelių, kalvų, akmenų pavadinimai. Dar daugiau yra vietovardžių, padarytų iš dievų, mitinių būtybių vardų (*Dievo, Perkūno, velnio, kauko* ir kt.), sakralinių terminų (*alko*). Ir šiais vardais pavadintos vietos, matyt, buvo laikomos išskirtinėmis, galbūt net šventomis. Visa Lietuva buvo sėte nusėta tokiais mitologiškai įprasmintais vietovardžiais, kurie rodo ypatingą mūsų protėvių pagarbą gamtai.

BRM artimumą gamtai rodo ir didžiulė pagarba ugniai. Apie ją kalbama daugelyje rašytinių šaltinių. Tie šaltinių autoriai, kurie menčiau tebuvo susipažinę su BRM, tik apskritai konstatavo, kad lietuviai, prūsai ar kiti baltai „garbino“ ugnį, vadino juos „ugnies garbintojais“, o tie, kuriems baltai buvo geriau pažįstami, nurodė ir kokiems ritualams ugnis buvo vartojama, kaip ir kieno ji buvo globojama, su kokiais dievais siejama. Petras Dusburgietis, Jeronimas Prahieškis, Dlugošas, Simonas Grunau, Strijkovskis, Lasockis, Rivijus ir daugelis kitų šaltinių autorių baltų garbinamą ugnį vadina amžina, negėstančia – ji visą laiką buvo kurstoma, jai neleisdavę užgesti; ją kurstydavę specialiai tam skirti asmenys – žyniai, vaidilos, kurie neretai atlikdavę ir kitas kulto apeigas, pranašaudavę ateitį. Simonas Grunau teigia, kad amžinoji ugnis buvusi kurstoma dievo Perkūno garbei, o Dlugošas – kad lietuviai ugnyje garbinę dievą Vulkaną. Su ugnimi Dlugošas, atrodo, sieja ir Perkūną, kurią vadina romėnišku Jupiterio vardu. Amžinosios ugnies kurstymas ir specialių asmenų, kurie atlikdavo šią funkciją, buvimas baltų religiją suartina su senosiomis hetitų, indų, romėnų religijomis (Гамкрелидзе, Иванов, 1984, 700-701). Vėlesniuose šaltiniuose ne kartą minima sudievinata namų židinio ugnis, vadinama *šventąja Panike, Gabija*, jaujos židinio ugnis, vadinama *Gabjauja, Gabjauju, Gabjaukuru* ir kitokiais vardais. Ugnyje baltai aukodavo dievams karo grobio dalį, neišskiriant nė belaisvių. Pagaliau savo mirusiuosius baltai irgi degindavo ugnyje.

Kalbant apie baltų pagarbą gamtai, reikia turėti omenyje, kad dažniausiai patys gamtos objektai ir reiškiniai nebuvo garbinami, o tik gerbiami, laikomi šventais, tikint, kad juose gyvena arba mėgsta pasirodyti dievai. Prie jų buvo atliekamos religinės apeigos, deginami arba laidojami mirusieji ir pan. Kad, pavyzdžiui, lietuviai ne tiesiog garbino miškus, ugnį, žalčius, o laikė juos šventais manydami, jog juose gyvena dievai, aiškiai nurodo Dlugošas. Prūsai ažuolą, augantį svarbiausioje jų šventovėje, laikė šventu, nes tikėjo jame gyvenant svarbiausius savo dievus. Tai matyti iš Simono Grunau, Kasparo Hennebergerio, Luko Davido ir kitų Prūsijos šaltinių. Latviai, kaip galima suprasti iš Rygos jėzuitų vizitacijų ataskaitų ir metraščių, irgi manė, kad ažuolai, liepos yra šventi ir aukojo po jais aukas. Bet aukojo jas ne medžiams, o dievams.

Išskirtinė pagarba gamtos objektams ir reiškiniams rodo BRM archajiškumą ir suartina ją su keltų religija bei mitologija. Šis specifinis BRM bruožas paskatino susiformuoti ir kitą nuomonę – kad baltai neturėjo šventyklų ir dievų atvaizdų.

Šventyklų, sprendžiant pagal Herodotą, V amžiuje pr. Kr. neturėjo daugumas genčių, kurias kai kurie mokslininkai sieja su baltais, taip pat ir baltų rytiniai kaimynai skitai. Išimtį sudaro tik gelonai, kurie, pasak Herodoto, graikų pavyzdžiu turėję atskiriems dievams pastatytas šventyklas, papuoštas medinėmis statulomis. Gelonus Herodotas ir laiko graikais, senų senovėje palikusiais Graikiją ir apsigyvenusiais tarp budinų. Sprendžiant pagal Tacitą, I amžiuje šventyklų neturėjo ir baltų pietvakarių kaimynai germanai bei patys baltai. Tačiau tas pats Tacitas platokai aprašinėja įvairių germanų genčių šventus miškelius ir kitokias šventas vietas, kuriose būdavo aukojama, garbinami dievai, atliekamos įvairios religinės apeigos. Matyt, kad pačiais senaisiais laikais (I tūkstantmetyje pr. Kr.–I amžiuje) šventyklos nebuvo populiarios nei baltų, nei jų kaimynų kraštuose. Religinės apeigos buvo atlikinėjamos šventose vietose, po atviru dangumi.

Baltų šventyklos pradedamos minėti tik nuo XII amžiaus. Jos minimos *Magdeburgo analuose*, Magistro Vincento, Vygando Marburgiečio, Jokūbo iš Ekso ir kitose kronikose, Šv. Romos imperijos imperatoriaus Zigmanto laiške karaliui Jogailai, Jeronimo Prahieškio pasakojime, Dlugošo *Lenkijos istorijoje*, Rivijaus pateiktoje ištraukoje iš Augustino Rotundo *Lietuvos istorijos* ir daugelyje kitų šaltinių. Baltų šventyklų buvimą patvirtino ir archeologiniai tyrimai. Atrasta šventyklų liekanų buvusiuose baltų kraštuose – Tušemlioje, Smolensko srityje (Третьяков, Шмидт, 1963, 31-32, 59, 96-99), Mozūruose, Lenkijoje (Szymański, 1967, 232–237) ir pačioje Lietuvoje – Bačkininkėliuose, Kurmaičiuose (Daugudis, 1982, 34–37), Vilniuje (Kitkauskas, Lisanka, 1986). Įdomu, kad Tušemlioje ir Bačkininkėliuose archeologų atrastos baltų šventyklos yra apskritos. Archeologiniai tyrimai patvirtino Rivijaus kronikos žinias apie pagoniškąją šventyklą Vilniuje.

Tačiau iš rašytinių šaltinių galime susidaryti ir kitokią nuomonę apie baltų šventyklas. Pavyzdžiui, Pilypas Kalimachas teigia, kad lietuviai neturėję šventyklų, o savo apeigas atlikinėję šventuose miškeliuose kaip keltų druidai. Apie šventyklas neužsimena ir Petras Dusburgietis, nors kalba apie visų baltų kulto centrą Romuvą ir ten gyvenantį vyriausiąjį jų žynį Krivį. Šventyklos statinių nemini nei Simonas Grunau, nei daugelis jo sekėjų, nors gan detalai aprašinėja garsųjį ažuolą, kuriame buvę svarbiausiųjų prūsų dievų atvaizdai. Priešingai, jie netgi nurodo, kad apie tą ažuolą buvusios iškabinėtos medžiaginės užuolaidos, už kurių buvę galima užėti tik vyriausiesiems žyniams. Vadinasi, ten nebuvo jokio šventyklos statinio, kulto apeigos buvo atlikinėjamos tiesiog gamtoje.

Remiantis minėtais ir kitais rašytiniais bei archeologijos šaltiniais, galima numanyti, kad baltai I tūkstantmečio pabaigoje–II tūkstantmečio pradžioje, kaip tuo metu ir jų kaimynai slavai bei germanai, jau turėjo kulto apeigoms skirtų statinių – šventyklų, tačiau jų, matyt, buvo nedaug. Kai kurios iš jų galėjo specialiai būti nedengtos, kad apeigos vyktų tiesiog po atviru dangum, kaip senųjų keltų. Nedengta buvusi ir mūrinė Perkūno šventykla Vilniuje. Nemaža ritualų, ypač skirtų mirusiesiems pagerbti, Žemynai ir kitiems dievams garbinti, galėjo būti atliekama ir tiesiog gamtoje, šventuose miškeliuose, ant kalnelių, prie upių ir ežerų.

Sprendžiant pagal Herodotą, nei skitai, nei jų kaimynai V amžiuje pr. Kr. neturėjo ir dievų atvaizdų. Jų turėjo tik gelonai, kuriuos Herodotas, kaip minėjome, laiko graikų išeiviais, o kai kurie tyrinėtojai sieja ir su baltais. Jų šventyklos graikų pavyzdžiu buvusios papuoštos medinėmis statulomis. Įdomu, kad senovės graikų, įsikūrusių šiaurinėse Juodosios jūros pakrantėse, moteriškų deivių (Demetros, Persefonės Korės) statulos (žr. Pycaeba, 1979, 38-45) pagal tipą ir plastinį modeliavimą primena lietuvių liaudies medines skulptūreles, išdrožtas XVIII–XIX amžiuje krikščioniškosios religijos tematika. Kaip teigia Tacitas, baltai nešioję šernų atvaizdus, tikėdami, kad jie apsaugo juos priešų apsuptyje. Jeigu buvo daromi garbinamo gyvūno atvaizdai, tai galėjo būti daromi ir garbinamų dievų atvaizdai. Juodkrantėje rasta II tūkstantmečio pr. Kr. gintarinių žmonių ir gyvulių figūrėlių, kurios buvo nešiojamos kaip amuletai (*Lietuvos archeologijos bruožai*, 1961, 68–71). Baltų gyventuose plotuose pasitaiko ir akmeninių „bobų“. Matyt, apie vieną iš tokių „bobų“, stovėjusių Lietuvos – Rusijos pasienyje, užsimena Motiejus Miechowita ir Jonas Olavas Didysis. Nuo XII amžiaus rašytiniuose BRM šaltiniuose dažniau paminimi ir „stabai“ – dievų atvaizdai. Pavyzdžiui, *Magdeburgo analuose* rašoma, kad krikščionys, įsiveržę į pagonių baltų kraštą, sudegino šventyklą „su visais stabais“; 1249 metų Vokiečių ordino ir prūsų taikos sutartyje – kad prūsai kartą per metus, prisirinkę vaisių, puošia Kurkos „stabą“; 1442 metų Sembos vyskupo Mikalojaus paliepime – kad

prūsai „atsidavę [...] stabų garbinimui“; šv. Romos imperijos imperatoriaus Zigmanto laiške karaliui Jogailai raginama naikinti „garbinamus stabus“ ir t. t. Tiesa, *stabais* kartais galėjo būti pavadinami ne dievų atvaizdai, o patys dievai. Tačiau, kai Bauskės parapijos kunigas Wilhelmas Boltenijus (1578) ragina, kad iš valstiečių kuo uoliau būtų surinkti ir sudeginti iš medžio ir akmens padaryti dievaičiai, sunku patikėti, kad būtų turima galvoje ne konkretūs dievų atvaizdai. Gana detaliai ir aiškiai svarbiausių prūsų dievų atvaizdus, kurie buvę prūsų šventovėje Rikojote augusiame ažuole, aprašinėja Simonas Grunau. Pasak Augustino Rotundo, Perkūno dievo atvaizdas stovėjęs ir Perkūno šventykloje Vilniuje.

Su dievų ir kitų garbinamų objektų stabų darymu susijęs ir paminklų statymas mirusiesiems. Apie įprotį juos statyti galima nutuokti iš Sembos vyskupo Michaelio Junge's įsakymo (1426?), Lietuvos metraščių, Strijkovskio *Kronikos* ir kitų rašytinių šaltinių. Sembos vyskupo įsake draudžiama prūsams ant kapų statyti kryžius, o pastatytuosius liepiama nugriauti. Šie „kryžiai“ tikriausiai buvo susiję su senąja prūsų, o ne su krikščioniškąja mitologija, nes kam gi vyskupui būtų reikėję prieš juos kovoti. Lietuvos metraščiuose ir Strijkovskio *Kronikoje* pasakojama, kaip mirus lietuvių kunigaikščiams Sperai, Kerniui ir kunigaikščio Kukovaičio motinai Pajautai, ant jų kapų buvę pastatyti mediniai „stabai“, kuriuos vėliau garbinę kaip dievus.

Turint prieš akis visus tuos istorinius ir archeologinius duomenis, sunku patikėti, kad baltai, kaip teigė Mierzyński, Brückneris ir jais sekę kiti autoriai, nebūtų darę dievų atvaizdų. Tuo labiau kad šiems atvaizdams pavadinti jų kalbose jau nuo seno yra vartojama daug žodžių (Būga, 1958, 143–149) ir Lietuvoje yra tokia stipri medinės liaudies skulptūros tradicija (žr. Galaunė, 1930; *Lietuvių liaudies menas*, 1963; 1965). Jeigu medinės skulptūros Lietuvoje nebūtų turėjusios senesnių šaknų, vargu ar su krikščionybės įvedimu jos būtų taip išpopuliarėjusios.

Kaip matyti iš šiame leidinyje skelbiamų rašytinių ir juos remiančių kitų – kalbos, tautosakos, archeologijos – šaltinių, nors BRM buvo archajiška, išlaikiusi glaudų ryšį su gamta, tačiau baltai jau turėjo personifikuotų dievų, kurių keletas yra bendri visiems indoeuropiečiams, turėjo šventyklų ir dievų atvaizdų. Svarbus baltų tautose buvo ir kulto apeigų atlikėjų – žynių, burtininkų – vaidmuo. Ikikrikščioniškojo laikotarpio baltų kulto apeigų atlikėjai, kurie kartu buvo ir ateities pranašautojai, yra minimi 1249 metų Vokiečių ordino ir prūsų taikos sutartyje, Petro Dusburgiečio, Mikalojaus iš Jerošino, Simono Grunau, Luko Davido ir kitose kronikose, Jono Dlugošo *Lenkijos istorijoje*, Jeronimo Prahieško pasakojime, Mikalojaus Lasockio rašinyje ir daugelyje kitų šaltinių. Kai kuriuos ritualus, kaip matyti iš *Dubnicos kronikos*, atlikdavo ir patys valdovai. Ir

krikščioniškuoju laikotarpiu, kalbant apie slapta atliekamas senąsias apeigas, įvairius aukojimus, daugelyje šaltinių minimi specialūs šias apeigas atliekantys žmonės, kurie kartais save kildindavo iš senųjų žynių luomo. Kad baltai mėgdavo burti, žyniauti, teigiama Adomo Brėmeniečio pasakojime, 1255 metų *Pasaulio aprašyme*, Eiliuotojoje Livonijos ir Henriko Latvio kronikose, Prūsijos, Livonijos krašto ir Bažnyčios įsakuose bei daugelyje kitų šaltinių. O Matas Pretorijus išvardija daugiau kaip dvidešimt įvairiausių jam žinomų burtininkų rūšių. Buvę specialūs burtininkai, kurie ateitį pranašaudavę iš vaško, švino liejimo, alaus putų, dūmų kilimo, paukščių skridimo, vėjo pūtimo, žvaigždžių judėjimo, kraujo tekėjimo ir daugelio kitų dalykų.

Baltus, kaip turėjusius išsigalėjusį kulto apeigų atlikėjų – žynių – sluoksnį, stiprias žyniavimo, burtininkavimo tradicijas, galima lyginti su keltais, nors šios tradicijos buvo stiprios ir kitų indoeuropiečių (graikų, romėnų, indų ir kitų tautų) religijoje.

Daugelyje rašytinių BRM šaltinių kalbama apie baltų laidojimo apeigas ir apie tai, kaip jie išsivaizduoja pomirtinį gyvenimą. Ypač dažnai minimas mirusiųjų deginimas, nes šis laidojimo būdas krikščionims atrodė itin pagoniškas ir smerktinas. Pirmasis apie 890 metus šį baltų laidojimo būdą paminėjo ir plačiausiai jų šermenis aprašė keliautojas Wulfstanas. Šermenys esančios keliamos labai didelės, trunkančios vieną arba du mėnesius, o mirus karaliui ar kokiam kitam aukštos kilmės žmogui, – net iki pusės metų. Per šermenis mirusysis gulys ant žemės savo namuose išaldytas, o susirinkusieji puotauja ir žaidžia. Paskutinę šermenų dieną visą likusį velionio turtą pasidalijama žirgų lenktynėse, o velionis sudeginamas. Kaip matyti iš Baltramiejaus Anglo veikalo, 1249 metų Vokiečių ordino ir prūsų taikos sutarties, *Pasaulio aprašymo*, Petro Dusburgiečio *Kronikos*, Jono Dlugošo raštų ir kitų šaltinių, mirusieji buvo deginami turtingai aprengti, su ginklais, žirgais, gyvuliais ir kitomis brangenybėmis. Kartu su mirusiuoju buvo deginami tarnai arba vergai. Ir pats Šventaragis, kaip nurodoma Lietuvos metraščiuose, buvęs sudegintas su žirgu, kuriuo jodinėdavo, su drabužiais, kuriuos vilkėdavo, kartu su mylimu vergu, sakalu ir kurtu. Philippe de Mézières aprašo ir pačią deginimo ceremoniją (1389). Miręs valdovas su šarvais sodinamas ant balto žirgo tarsi gyvas. Aplink jį iš eglinių rąstų padaromas namelis (narvas), kuriame jis ir sudeginamas kartu su geriausiu bičiuliu – palydovu. Baltų įprotį mirusiuosius laidoti su gausiomis įkapėmis rodo ir archeologijos šaltiniai – kartu su mirusiųjų palaikais kapuose randama daug papuošalų, ginklų, gyvulių, ypač arklių kaulų (Engel, 1935; Engel, La Baume, 1937; *Lietuvos archeologijos bruožai*, 1961; *Latvijas PSR archeologija*, 1974 ir kt.). Apie lietuvių keliamas šermenis („laidotuvių iškilmes su išgėrimu“) užsimena Henrikas Latvis. Tradicija kelti šermenis baltų kraštuose išliko iki pat

XX amžiaus. Ją mini daugelis XVI–XVIII amžiaus šaltinių. Prūsijoje, kaip matyti iš *Sūduvių knygelės*, dar net XVI amžiuje per šermenis buvo lenktyniaujama žirgais. Kai kurie šaltiniuose minimi baltų laidojimo momentai (ilgos šermenys, per kurias puotaujama ir žaidžiama, žirgų lenktynės, velionio šarvojimas ant žemės, o paskui sudeginimas, laidojimas kartu su žirgais, žmonėmis ir kt.) yra būdingi daugeliui senųjų indoeuropiečių. Tai matyti iš atskirų užuominų apie senųjų skitų, graikų, romėnų, slavų ir kitų tautų laidojimo papročius, iš archeologinių radinių (Volkaitė–Kulikauskienė, 1971; Daikovičius, 1973, 110–112; Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, 125-127, 309-314).

Baltų paprotys laidoti mirusiuosius su gausiomis įkapėmis atspindi jų tikėjimą, kad pomirtinis pasaulis yra panašus į gyvųjų, kad ten mirusiajam reikia visko, kuo jis naudojosi gyvas būdamas. Tai ne kartą nurodoma ir rašytiniuose šaltiniuose. Pavyzdžiui, Baltramiejus Anglas teigia, kad „tarnus ir tarnaites degindavo kartu su numirėliu bei jo turtais manydami, kad sudeginti jie laimingai pasieks jų pramanytą gyvųjų šalį, o tenai kartu pateks į džiaugsmo ir amžino gyvenimo tėvynę“; *Pasaulio aprašymo* autorius nurodo, jog prūsai „tiki, kad visais šiais dalykais [įkapėmis – N. V.] mirusieji galės naudotis gyvenime“, o Petras Dusburgietis – kad „sudeginti daiktai prisikelsią drauge su jais ir jie tarnausią kaip anksčiau“ ir t. t. Kaip teigia Henrikas Latvis, penkiasdešimt lietuvių moterų pasikorė žuvus jų vyrams irgi tikėdamosi, kad „paskui gyvens su jais kitame gyvenime“.

Malalos kronikos slaviškos redakcijos nuoraše (1261) užfiksuotas ir unikalus mitas apie Sovijų, kuriuo bandoma paaiškinti, kodėl reikia deginti mirusiuosius ir kaip šis paprotys atsirado. Šis mitas rodo, kad baltams buvo žinomas trejopas laidojimo būdas (deginimas, kasimas į žemę ir palaikų kėlimas virš žemės – į medžius), tačiau tinkamiausiu laidojimo būdu buvo laikomas deginimas. Laidojimo medžiuose relikto galima išžiūrėti lietuvių, ypač aukštaičių, tautosakoje (Vėlius, 1983, 240) ir Jokūbo Lavinskio (XVI a.) pranešime, kad lietuviai aukštaičiai nekrikštytų vaikų kartais nekasa į žemę, o kelia į liepas. Kito mito nuotrupoje, pateiktoje Lietuvos metraščiuose, pasakojama, kaip buvo įvestas mirusiųjų Lietuvos kunigaikščių ir kitų kilmingųjų žmonių deginimo paprotys Šventaragio slėnyje, kur Vilnia įteka į Nerį. Šie mitai, ypač pirmasis, teikia daug iškalbingos medžiagos apie baltų pomirtinio gyvenimo supratimą. Šiaip tiesioginių duomenų, kaip baltai įsivaizdavo pomirtinį gyvenimą, tik vienur kitur tepasitaiko. Pavyzdžiui, Magistro Vincento *Kronikoje* (1203) teigiama, jog jotvingiai tikėję mirusiųjų vėles pereinant gyventi į kitus kūnus, 1249 metų Ordino ir prūsų taikos sutartyje – kad mirusysis laidojimo dieną ant žirgo per dangų skrieja į aną pasaulį, Lietuvos metraščiuose – kad mirusiesiems Paskutinio teismo dieną (?) reikėsį kopti į aukštą kalną, todėl deginant didikų kūnus prie jų dėdavę

lūšies ar lokio nagus, mitas apie Sovijų pasakoja, kad mirusiesiems pro devynerius vartus reikia leistis į „pragarą“, Dluogošas – kad mirusiųjų vėlės gyvena netoli alku, kuriuose mirusieji būdavo deginami, ir todėl ugniavietėje jiems paliekama maisto. Vėlesniuose (XVI–XVIII amžių) šaltiniuose dažniausiai sakoma, kad mirusiųjų vėlės maitinamos arba namuose, kuriuose anksčiau mirusieji gyveno, arba kapinėse. Atrodo, tada tikėta, kad vėlės namuose apsilanko tik per vaises.

Mirusiųjų laidojimo apeigos senuosiuose šaltiniuose dažniausiai minimos ir palyginti detalios aprašytos. Be šių apeigų, dar dažnokai minimi aukojimai dievams, ypač padėkōs aukos laimėjus karo žygi – dalies įgyto grobio ir belaisvių deginimas, ateities spėjimas – būrimai iš aukojamų žmonių ir gyvulių, o vėlesniuose (XVI–XVIII amžių) šaltiniuose – kalendorinių ir šeimos švenčių, mirusiųjų minėjimo apeigos. Iš XIV amžiaus yra išlikęs ir taikos sudarymo ritualo aprašymas (*Dubnicos kronikoje*). Kadangi belaisvių aukojimas dievams ir jų žudymas spėjant žygio sėkmę yra minimas priešiška baltams nusiteikusių krikščionybės platintojų raštuose, kilo įtarimas, kad tai jų pramanyti dalykai siekiant suniekinti baltų religiją, parodyti ją esant žiaurią ir barbarišką (Jurginis, 1976, 19–32). Belaisvius dievams aukodavo senieji baltų kaimynai skitai (Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, 122-123), iš dvikovos su belaisviu baigties apie karo sėkmę spėdavo germanai (Tacitas, 1972, 10–11). Baltams, išlaikiusiems daugelį senųjų indoeuropiečių religijos bruožų, irgi galėjo būti žinomos šios apeigos, o neapykanta žiauriams ir negailestingiems priešams galėjo paskatinti jas atgaivinti. Tačiau norint šį faktą patvirtinti ar atmesti reikalingi kruopštesni tyrimai. Iš viso į klausimą, ar senieji indoeuropiečiai aukojo žmones dievams, iki šiol tebėra galutinai neatsakyta (Гамкрелидзе, Иванов, 1984, 483).

Mitų ir jų nuotrupų rašytiniuose BRM šaltiniuose užfiksuota nedaug: apie mirusiųjų deginimo papročio atsiradimą – *Malalos kronikoje*, apie kūjį, kuriuo buvusi išvaduota Saulė, – Jeronimo Prahiškio pasakojime, apie Vilniaus įkūrimą – Lietuvos metraščiuose, Strijkovskio *Kronikoje*, jau suistorinti mitiniai pasakojimai apie įvairių baltų genčių kilmę, keliones į jų gyventas vietas, religinių ir visuomeninių papročių kilmę – Lietuvos metraščiuose, Dluogošo, Erazmo Stellos, Simono Grunau, Strijkovskio, Jono Lasickio raštuose. Šie mitai yra archajiški, turi atitikmenų kitų indoeuropiečių (skitų, germanų, slavų, indų ir kt.) mitologijoje ir istorinėje Renesanso Europos tradicijoje.

Iš šios glaustos apžvalgos matyti, kad rašytiniuose šaltiniuose galima rasti duomenų visoms svarbiausioms baltų religijos ir mitologijos sritims apibūdinti. Galima susidaryti apytikrį vaizdą apie svarbiausius baltų garbintus dievus (jų vardus, funkcijas, hierarchiją), jiems skirtas apeigas, tų apeigų atlikėjus, šventyklas, pasakotus mitus, pomirtinio gyvenimo supratimą, bendriausias

pažiūras į aplinkinį pasaulį, žmogaus gyvenimą ir mirtį. Remdamiesi šiais šaltiniais, pagaliau galime išspręsti jau antrą šimtmetį trunkančią mokslinę diskusiją apie gamtinę lietuvių ir kitų baltų religijos pobūdį, personifikuotų dievų, jų atvaizdų, žynių luomo, šventyklų buvimą, aukojimo pobūdį ir kitus seniai svarstomus klausimus. Rašytiniai BRM šaltiniai leidžia spręsti ir naujas modernaus lyginamojo mitologijos mokslo indoeuropiečių mitologijai keliamas problemas. Remiantis šiais ir kitais (kalbotyros, tautosakos, etnografijos, tautodailės, archeologijos) šaltiniais, galima bandyti rekonstruoti pavienių baltų tautų ir visų baltų religijos bei mitologijos sistemą, nustatyti jos vietą ir santykį su kitų indoeuropiečių tautų ir ypač su pirmine indoeuropiečių religijos ir mitologijos sistema. Rašytiniai BRM šaltiniai teikia daug vertingų duomenų, padedančių suprasti ir artimiausių baltų kaimynų – slavų, germanų, skitų, keltų, – o ypač senųjų indoeuropiečių religiją ir mitologiją.

NORBERTAS VĖLIUS